

આટલું તો જાણો.

૮૮૫૨

નરહરિ દાગપદાર પરીખ

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

- ૧ કરાવાસ કઢાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો
લેખક: શ્રી અરવિંદધોષ (છપાય છે) ૦-૧૦-૦
- ૨ રાષ્ટ્રગીત
(બંગાળી, હિન્દી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી
ગીતોના સંગ્રહ.)
સંગ્રહકર્તા—ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક ૦-૧૦-
- ૩ હિંદ સ્વરાજ્ય, એક સત્યવીરની કથા, અને સર્વોદય
લેખક: મહાત્મા મોહનદાસ ક. ગાંધી ૦-૨-
- ૪ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો ભા. ૧ ૦-૧૦-
- ” ” ભા. ૨ ૦-૧૦-
- ૫ આટલું તો જાણજો ૦-૬-
- ૬ સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્ય મંત્રો ૦-૦-૩
- ૭ લાલા લાલસિંગ ૦-૩-૦
- ૮ ગુલામ જુલાની ૦-૨-૦
- ૯ ઈજિપ્તનો અસહકાર ૦-૧-૬
- ૧૦ અમૃતસરની વીરાંગના ૦-૧-૦
- ૧૧ પંજાબના અસાધારી ૦-૧-૦
- ૧૨ કાયદા સામે યવાની ફરજ ૦-૧-૦

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય

બદ્ર—અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૨૫૩ નો અણુ

વિષય ૨૦૫૨૭.૪૨

આટલું તો જાણો

[ભાગ ૧ લો]

લેખક:

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ
રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ
સાબરમતી.

પ્રકાશક:

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોલેજ
૮૮૪૯

શ્રી માનમન્દિર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.
રાયપુર, વાઘેશ્વરની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

પુસ્તકનું નામ જ એવું છે કે પ્રસ્તાવનાની ઝાઝી જરૂર રહેતી નથી. અંગ્રેજના રાજ્યમાં દિનપરદિન આપણી દશા યગડતી ચાલી છે તે સહુ જોઈ શકે છે, પણ તેનાં કારણ અંધા લોકના સમજવામાં નથી આવી શકતાં. તે વિગતવાર જતાવવાનો આ પુસ્તક અને હવે પછી તેના બીજા ભાગો લખાશે તેનો ઉદ્દેશ છે.

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તથા ગામડાના ઓછું ભણેલા લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે એ દ્રષ્ટિથી વિષયોની ચર્ચા કરી છે.

ન. દ્વા. ૫.

આટલું તો જાણુને

૧—રાજ્યપદ્ધતિઓ	૧
૨—નોંકરશાહી....	૪
૩—મહાસભા (૧)	૬
૪—મહાસભા (૨)	૧૩
૫—અસહકાર	૨૨
૬—સ્વદેશી	૨૭
૭—રાષ્ટ્રીય કેળવણી	૩૨
૮—અસ્પૃશ્યતા	૩૫
૯—હિંદુમુસલમાન એકતા	૩૯
૧૦—સ્વરાજ્ય	૪૩
૧૧—ગ્રામપંચાયત	૪૬
૧૨—મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ	૫૧
૧૩—જમીનમહેસુલ	૫૭
૧૪—કોર્ટ અને લવાદ	૬૫

પરિશિષ્ટ

હિંદ કેમ ખાયમાલ થયું ?

૭૭

આટલું તો જાણો

[ભાગ ૧]

૧-રાજ્યપદ્ધતિઓ

એમ મનાય છે કે માણસો પહેલાં જંગલમાં લગભગ પશુઓની માફક રહેતાં, અને અનાયાસે મળી આવતી વસ્તુઓ ઉપર પોતાનાં શુભરો ચલાવતાં. તેમાંથી પોતાને જોઈતું અનાજ, શાક, ફળ વગેરે પકવવા માટે ખેતી કરવાની રીત તેમને સૂઝી અને તેઓ ટોળીઓ બાંધી રહેવા લાગ્યાં. ધણાં માણસો એકઠાં રહે એટલે કેટલાંક કામ એવાં ઉત્પન્ન થાય કે જે કોઈ પણ એક માણસનાં નહિ, પણ આખા સમુદાયનાં હોય. હવે આ સમુદાયમાં અંદર અંદર તકરાર ન થાય તે માટે અથવા તકરાર પડે તો તેનો ન્યાય કરવા માટે કાંઈક કાયદા પણ જોઈએ. એટલે આવાં સંઘ સમસ્તનાં કામો કરવા માટે, તથા સંઘના કાયદા નક્કી કરી તેનો અમલ કરવા માટે કાંઈ બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર પડી હશે. કેટલીક જગાએ આવો બંદોબસ્ત એક માણસના હાથમાં આવી પડ્યો હશે, અને તે રાજા કહેવાયો હશે. કેટલેક સ્થળે આવો બંદોબસ્ત તે તે ટોળીના વયોવૃદ્ધ અને ડાહ્યા માણસો કરવા લાગ્યા હશે. કેટલીક જગાએ પોતાની ટોળીમાંથી ભોકોએ ચુંડી કહાડેલા માણસોને આવો બંદોબસ્ત સોંપવામાં આવ્યો હશે. રાજ્યતંત્રની સર-આત આમ થઈ હશે.

એટલે રાજ્યની શરૂઆત મૂળ તો લોકોની મરજીથી જ થઈ, પણ એક માણસના હાથમાં સત્તા આવે એટલે તે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ ચલાવે. વળી બધા માણસો સરખા નથી હોતા. મૂળ રાજ સારો હોય પણ તેનો છોકરો સારો ન હોય તો તે સારી રીતે રાજ્ય ન પણ ચલાવે, અને આપણુદી અથવા જીલમી હોય તો લોકોને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના પણ પોતાનો દોર ચલાવે. આમ બનવા લાગ્યું હશે ત્યારે જ્યાં લોકો જમરા, આગ્રહી અને સંપીલા હશે ત્યાં તેઓ એકત્ર થઈને રાજ ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી શક્યા હશે, અને જ્યાં લોકો નમળા હશે ત્યાં કુલ સત્તા રાજના હાથમાં જતી રહી હશે. વળી રાજ્યમાં પોતાનાં બળ, ઉદ્યોગ અને ચતુરાઈને લીધે કેટલાક માણસો ધણી જમીનના માલેક થઈ પડે અને તેઓ પોતાથી ઉતરતી બુદ્ધિના લોકોને પોતાની જમીન ઉપર કામ કરાવવામાં રોકે એમ બને. આવા જમીનદારના હાથ નીચે કામ કરનારા ધણા માણસો હોય એટલે તે અમુક રીતે સત્તાવાન થઈ પડે અને રાજને તેમની સાથે મળીને ચાલવું પડે. આ જમીનદારોને નવરાશનો વખત વધારે મળતો, એટલે તેઓ શિકાર અને લડાઈની કળામાં વધારે પ્રવીણ બનતા. આમ એક સરદાર વર્ગ હસ્તીમાં આવ્યો અને તે રાજ્યની વ્યવસ્થામાં ભાગ લઈને રાજની સત્તા ઉપર અંકુશરૂપ થયો.

એટલે કેટલીક જગાએ એકલા રાજની જ સત્તા ચાલતી. રાજ મરી જાય એટલે એનો મોટો કુંવર રાજ થાય, એને રાજ-સત્તાકે પદ્ધતિ કહેવાય. તે પોતાના અમીરો અથવા સરદારો સાથે મળીને, ધણુખર તેમની સલાહ લઈને રાજ્ય કરતો. પોતાના ઉપર તેમની પ્રીતિ રહે એવી કાળજી રાખતો, કારણ બધા સરદારો અથવા ધણા સરદારો એકલા મળીને તેની સામે થાય તો તે તેમને દબાવી શકે નહિ. જે રાજ આપણુદે હોય તે કોઈની સલાહ લીધા વિના પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તતો; તેવે વખતે રાજ્યમાં અસંતોષ થતો અને રાજની સત્તા નબળી પડવાનો વખત આવતો. જ્યાં અમીરો ધણા જ સત્તાવાન

ચઇ ગયેલા હતા, ત્યાં તેમને રાજની આણુ માનવાની જરૂર નહિ લાગેલી અને અમીરો જ એકલા મળીને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવતા. આવી રાજ્યવ્યવસ્થાને અમીરસત્તાક પદ્ધતિ કહેવાય.

જ્યાં લોકો બળવાન અને કોઇએકની સત્તા નીચે ન દબાઈ જાય એવા હતા ત્યાં તો આપણે પહેલાં જોઈ ગયા તેમ લોકોમાંના વડીલ અને ડાહ્યા માણસોની સમાજ કાયમ રહી અને રાજ્યવહીવટ તે લોકોના હાથમાં રહ્યો. આને મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કહેવાય.

પણ વડીલોને કાંઈ લોકો પસંદ ન કરી શકે. કેટલાક લોકોને લાગ્યું હશે કે રાજ્યવ્યવસ્થા તો આપણા પોતાના જ હિતને માટે છે, અને આપણું હિત જોઈને જ આપણે તેને વશ રહીએ છીએ; તો પછી તે તો આપણા પોતાના પસંદ કરેલાં માણસોના હાથમાં જ હોવી જોઈએ. એટલે તેઓ વખતોવખત પોતાનામાંથી લાયક માણસોને રાજ્યવહીવટ માટે પસંદ કરવા લાગ્યા હશે અને તેમને વ્યવસ્થા સોંપી હશે. આવી રાજ્યપદ્ધતિને લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ અથવા પ્રતિનિધિ રાજ્યપદ્ધતિ કહેવાય.

આવી લોકસત્તાક અથવા પ્રતિનિધિ રાજ્યપદ્ધતિ અત્યારે અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં છે. યુરોપમાં સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં, અને બીજા કેટલાક દેશોમાં પણ છે. મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ ગ્રીસ દેશનાં ન્હાનાં ન્હાનાં શહેર શહેરનાં રાજ્યોમાં જુના વખતમાં હતી. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે એવી વ્યવસ્થા છે કે જેમાં રાજ, અમીરો તથા લોકો ત્રણે ભાગ લઇ શકે છે, પણ લોકોની સત્તા સહુથી વધારે છે. એકલા રાજની જ સત્તા ચાલતી હોય તેવા દાખલા હિંદુસ્તાનનાં આપણાં દેશી રાજ્યોના છે. થોડા વર્ષ ઉપર રશિયામાં પણ એવી જ આપણુદી રાજસત્તા હતી. હિંદુસ્તાનમાં જુના વખતમાં જુદે જુદે રથળે ઉપર ગણાવી તેવી બધી જાતની પદ્ધતિઓ ચાલતી એમ ઇતિહાસકારો કહે છે; પરંતુ એકંદરે મહાજનની સત્તા હિંદુ લોકોમાં વધારે ચાલતી.

૨-નોકરશાહી

પણ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આપણે જોઈ ગયા તેમાંની એકે રાજ્યપદ્ધતિ નથી ચાલતી; એક નવી જ ભતતની પદ્ધતિ ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજ લોકોને ત્યાં તો રાજ, અમીર અને લોકો ત્રણેની સત્તા એકઠી ચાલે છે એ આપણે કહી ગયા. ત્રણેની 'પાર્લમેન્ટ' નામની સંસ્થા દ્વારા ત્યાં રાજ્ય ચાલે છે. 'પાર્લમેન્ટ'માં રાજ પણ ગણાય, અમીરોના પ્રતિનિધિઓ પણ આવી જાય અને લોકોના પ્રતિનિધિઓ પણ આવે. હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય એટલે આ પાર્લમેન્ટનું રાજ્ય.

હિંદુસ્તાનનું ખાતું સંભાળવા પાર્લમેન્ટ એક પ્રધાન નીમે છે. હિંદુસ્તાનના મોટા અમલદારો, જેવા કે વાઈસરૉય અને ગવર્નર, તેમની નીમણુક ઈંગ્લંડનું પ્રધાનમંડળ કરે છે; અને બીજા અમલદારો માટે હિંદુસ્તાનની સનદી નોટરી નામનું એક ખાતું છે, તેની પરીક્ષામાં જે પાસ થાય તેને નોટરી મળે. આ નોટરીમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ બહુ જુગ છે, એટલે હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ ઈંગ્લંડથી નીમાયલા પગારદાર અમલદારો અથવા નોટરોના હાથમાં છે. આ અમલદારો હિંદુસ્તાનના અમીર નથી, ધણા તો હિંદુસ્તાનના વતની પણ નથી કે હિંદુસ્તાનના લોકોના પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિ પણ નથી. જે 'પાર્લમેન્ટ' એમને તીમે છે તે સંસ્થામાં પણ હિંદુસ્તાનના લોકોનો કાંઈ હક કે અવાજ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે જે રાજ્યપદ્ધતિ ચાલે છે તેને માટે આપણા લોકમાન્ય તિલક મહારાજે 'નોકરશાહી' એવું તેના ખરા અર્થને બતાવનારું સુંદર નામ શોધી કહાડ્યું છે. આ અમલદારોમાંથી દેટલાક બહુ ખાનદાન અને ભલા પણ હોય છે. તેઓ ન્યાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવાની શુદ્ધ દાનતવાળા પણ હોય છે. પણ હિંદુસ્તાનના

સોકોનું હિત સાચવવા કરતાં હિંદુસ્તાનના લોકોનું હિત સાચવવાની ચિંતા મોટે ભાગે ઘણામાં હોય છે. વળી હિંદુસ્તાનના લોકના રીતરિવાજ, લોકના સ્વભાવ અને લોકની ભાષાથી અજાણ હોઈ તેઓ હિંદુસ્તાનનું હિત સમજી પણ શકતા નથી. એટલે કેટલાક અમલદારો સારા હોવા છતાં નોકરશાહીની પદ્ધતિ તો હિંદુસ્તાનને એકંદરે બહુ નુકસાનકારક જ છે.

‘નોકરશાહી’ની પદ્ધતિ બીજા એક કારણને લીધે પણ હસ્તીમાં આવી છે. આપખુદ રાજાનું રાજ્ય બહુ જ નહાતું હોય તો જ તે બધે પ્રહોંચી વળી શકે. મોટું રાજ્ય હોય એટલે પોતાની આપખુદી સત્તા પણ પોતે નીમેલા નોકરો મારફત જ તે બોગવી શકે. આપખુદ રાજા હમેશાં એવા નોકરો પસંદ કરે કે જેઓ રાજાનો હુકમ કશી આનાકાની કે ફક્ત ક્યાં વગર માથે મહાવે, પણ લોકો ઉપર તો રાજા જેટલો જ આપખુદ અધિકાર ચલાવે. આવા નોકરોનું મંડળ પોતામાં જો એકતા પેદા કરી શકે તો તેની જ નોકરશાહી બની જાય છે. પછી તો રાજાને પણ તે બારે ચર્ચ પડે છે. નોકર હોવા છતાં રાજાના બધા અધિકારો તેઓ બોગવી શકે છે, તેથી તેમના રાજ્યને નોકરશાહી એવું નામ મળ્યું છે. રાજાને પ્રજાની નારાજી વહેરવી ન પડે અને આ નોકરોને રાજ્ય કરવાનો લાભ મળે એવી આ વ્યવસ્થા છે. રશિયામાં ઝારના વખતમાં આવી જ નોકરશાહી રાજ્ય કરતી. આખરે પ્રજા કંટાળી ગઈ અને સૈદ્ધાંતિકી લડી લડી પ્રજાએ રાજા અને નોકરશાહી બંનેનો નાશ કર્યો. હમણાં રશિયામાં લોકશાહી વર્તે છે.

૩-મહાસભા (૧)

આ નોકરશાહીની વિરુદ્ધ આપણા ડાહ્યા અને સમજણા આગેવાનો શરૂઆતથી જ થતા આવેલા છે. પ્રથમ તો આગેવાનોએ એમ ધાર્યું કે અહિં જે અંગ્રેજ અમલદારો આવે છે તે સાફ દાનતના છે અને તેમની રાજ્યપદ્ધતિ પણ હિંદુસ્તાનનું બહુ થાય એવા જ પાયા ઉપર રચાયેલી છે, પરંતુ એ લોકો હિંદુસ્તાનની ભાષા વગેરે જાણે નહિ એટલે આપણી અગવડો અને આપણાં દુઃખો બરાબર સમજી શકતા નથી, માટે જો આપણે શું જોઈએ છે, આપણને શી હરકત છે વગેરેની એ લોકોને ખબર પાડી હોય તો જરૂર તેઓ આપણાં દુઃખ દૂર કરે. આ ઉદ્દેશથી તે આગેવાનોએ એક સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તના આગેવાનોની દર વર્ષે એક સભા ભરી તે મારશલ દેશમાં જે કાંઈ અગવડ હોય અથવા તો રાજ્યની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવા જેવું હોય તે જાહેર કરવું એવો એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ હતો. આ સંસ્થાનું નામ ‘ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ.’

જુદા જુદા પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળેલા હોય એટલે અમુક એક પ્રાન્તિક ભાષામાં તો કામ ચાલી શકે નહિ, અને દેશની સામાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની જ છે એમ તે વખતે આગેવાનોને સ્પષ્ટ હતું નહિ. વળી પોતાનાં દુઃખ સંભળાવવાનાં રજાં અંગ્રેજોને, એટલે કોન્ગ્રેસનું કામ અંગ્રેજીમાં ચાલવું અને તેનું નામ પણ અંગ્રેજી જ પડેલું. હવે કોન્ગ્રેસમાં ચર્ચા અને ભાષણો મુખ્યત્વે હિંદુસ્તાની ભાષામાં થાય છે અને તેનું નામ પણ ‘હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ એવું પ્રચલિત થઈ ગયું છે. હમણાં હમણાં આ મહાસભા લોકોમાં એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી છે અને લોકો તેના કામકાજમાં એટલો બધો રસ લે છે કે જે સરેરાશ મહાસભાની બેઠક ભરાવાની હોય ત્યાં પ્રાન્ત પ્રાન્તથી આવનારા પ્રતિનિધિઓ માટે તથા મહા-

સભામાં પ્રેક્ષક તરીકે આવનારાઓ માટે રહેવા વગેરેની ગોઠવણ ચાર ચાર માસ અગાઉથી કરવી પડે છે. પ્રતિનિધિઓની રહેવાની જગાએ આખું મ્હોટું શહેર જ જાણે વસી રહે છે અને નાગપુર તથા અમદાવાદમાં મળેલી છેલ્લી મહાસભાઓના પ્રતિનિધિઓના ઉતારાને તો 'કોન્ગ્રેસ નગર' અને 'ખાદી નગર' એવાં નામ પણ આપવામાં આવેલાં. મહાસભાની ખેઠક માટે પણ મ્હોટા મ્હોટા મંડપો બાંધવા પડે છે. મહાસભાના કામકાજમાં કાંઈ ભાગ લેનારા ન હોય, પણ માત્ર મહાસભાનાં દર્શન કરવાને જ આતુર હોય એવા યાત્રાળુઓની મેદની જામે છે.

પણ દરેક વસ્તુની શરૂઆત તો ન્હાનેથી જ થાય છે. મહાસભાની પહેલી ખેઠક સને ૧૮૮૫ માં મુંબઈમાં મળી ત્યારે તો આખા દેશમાંથી ૭૨ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. આપણાં દુઃખ હિંદુસ્તાનની સરકારને જાહેર કરવા સારૂ મહાસભાની વાર્ષિક ખેઠકમાં તે મતલબના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવતા. પછી આપણા આગેવાનોને એમ સૂઝ્યું કે અહિં જે અંગ્રેજ અમલદારો આવે છે તે નવાસવા હોય ત્યાં સુધી ઈંગ્લંડના સ્વતંત્ર અને ઉદાર વાતાવરણમાંથી આવેલા હોઈ સારા હોય છે, પણ અહિંની તેમની વહીવટી મુશ્કેલીઓથી કાયર થઈને તથા અહિંના વાતાવરણથી અસર પામીને બગડી જાય છે. બાકી ઈંગ્લંડની પ્રજા તો ન્યાયી છે, અને ઈંગ્લંડના રાજ્ય વહીવટમાં પ્રજાનો ભાગ વધારે હોઈ તે ધારે તો હિંદુસ્તાનની વહાર કરી શકે. તેથી ઈંગ્લંડની પ્રજાને આપણાં દુ.ખો અને આપણી સ્થિતિથી વાકેફ કરી હોય તો સહેજે આપણું કામ સિદ્ધ થાય. તે સારૂ હિંદની હકીકત પ્રકટ કરનારું એક પત્ર ઈંગ્લંડમાં કહાડવા માંડ્યું. આપણા દેશમાંથી સુરેન્દ્રનાથ બાનરજી ને પ્રિરેન્સાહ મહેતા જેવા સમર્થ વક્તાઓ ઈંગ્લંડ જઈ અહિંની સ્થિતિ વિષે બ્રિટિશ પ્રજા આગળ જાહેર બાંધણી આપવા લાગ્યા અને આપણા મહાન દેશભક્ત પ્રાતઃસ્મરણીય દાદાબાઈ નવરોજી તો ત્યાં જઈને જ વસ્યા. તેઓએ

અંગીનો મ્હોટો ભાગ ઈંગ્લેંડ આગળ આપણું દુઃખ પ્રકટ કરવામાં ઈંગ્લેંડમાં જ ગાળ્યો. ‘પાર્લમેન્ટ’ મારશલ આપણી સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી મહા મહા મુશીબતો વેડીને તેઓ ‘પાર્લમેન્ટ’માં પણ દાખલ થયા અને ત્યાં તનતોડ મહેનત કરી છેવટે સને ૧૯૦૬ માં તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા અને તે વર્ષની કલકત્તાની મહાસભામાં જાહેર કર્યું કે સ્વરાજ્ય વિના હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર નથી. છતાં એ સ્વરાજ્ય તો બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી જ માંગવાનું રહ્યું હતું.

દેશના ગરમ પક્ષના કેટલાક માણસો તો અંગ્રેજ અમલદારોની સ્વાર્થી રાજ્યનીતિથી તથા હક માગી માગીને કાયર થઈ અધીરા થઈ ગયા. તેમના પક્ષના બહાદુર અને લોકમાન્ય આગેવાન તિલક મહારાજને સરકારે રાજદ્રોહના આરોપ પર જેલમાં પૂર્યા. પરિણામે તે પક્ષના જુવાનીઓએ ઉપર તેમનો જે મર્યાદાનો અંકુશ હતો તે જતો રહ્યો અને તેઓ મારફાડ ઉપર ચઢયા. શરીર-બળ ઉપર જેનો મદાર છે એવી આ સરકારને તો એ જ જોઈતું હતું. મારફાડને દાખી દેવાનાં તેની પાસે અખૂટ સાધન છે, એટલે આ મુદીબર સાધનહીન જુવાનીઓને દબાવી દેતાં તેને કેટલી વાર લાગે? એક તરફથી આ લોકોને સજજા દબાવી દીધા અને બીજી તરફથી અલ્પસંતોષી પણ તે અલ્પસંતોષમાં જ ડહાપણ સમજનારા નરમ પક્ષના આગેવાનોનાં મ્હોં રાજ્યવહીવટમાં કટકુંબચકું સુધારા કરી બંધ કર્યાં. આ સુધારા સને ૧૯૦૯ માં થયા. તે વખતે હિંદુસ્તાન ખાતાના પ્રધાન લૉડ મોર્લી હતા અને વાઈસરૉય લૉડ મિન્ટો હતા, તેથી તે સુધારા ‘મોર્લી-મિન્ટો સુધારા’ ને નામે ઓળખાય છે.

સને ૧૯૧૫ માં દેશમાં નવું ચેતન આવ્યું. મીસિસ બેસન્ટે ‘હોમ રૂલ’ ની ચળવળ ઉપાડી અને લોકમાન્ય તિલક મહારાજ જે તે અરસામાં જ જેલમાંથી છુટી આવ્યા હતા, તેમણે તે ચળવળ સાથે પોતાનું નામ જોડાવા દઈ ચળવળને પ્રતિષ્ઠા અર્પી. હવે

રાજદ્વારી ચળવળ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા માંડી. ગામેગામ હોમ-રૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઈ અને લોકોને પોતાનાં દુઃખ રડવાનું ઠેકાણું જડ્યું. લોકોમાં અસંતોષ ફેલાવવા પૂરતી તે ચળવળ ક્રતેહમંદ થઈ કહેવાય, પણ તે ચળવળમાં બોલવા અને લખવા સિવાય બીજો કંઈ બારે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ન હતો.

આ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનના જાહેર ઇવનની કિતિજ ઉપર ગાંધીજીનો સીતારો ઉગવા માંડ્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતમાં વિજય મેળવી તેમણે કીર્તિ રળી હતી અને શક અથવા દુશ્મન સાથે પણ સત્યનું જ આવરણ કરી રાજદ્વારી બાબત કરતાં ધર્મને તેઓ વિશેષ મહત્ત્વ આપનારા છે એમ દુનિયાને બતાવ્યું હતું અને મહાત્માપદ મેળવ્યું હતું. હિંદુસ્તાનના લોકોએ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનું માત્ર શ્રવણ જ કર્યું હતું, તેના ચમત્કારનું અમ્પારણ્ય અને ખેડા જિલ્લાની લડતમાં ગાંધીજીએ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું.

ખેડા જિલ્લાની લડત પૂરી થઈ રહી એટલામાં યુરોપના મહા-યુદ્ધમાં મદદ માટે વાઇસરૉય લૉર્ડ એમ્સફોર્ડે દેશના નેતાઓ પાસે માગણી કરી. તે પહેલાં હિંદુસ્તાનમાંથી લાખો માણસો યુદ્ધમાં લડવા તો ગયા જ હતા અને હિંદુસ્તાન તરફથી કરોડો રૂપિયા યુદ્ધમાં મદદ તરીકે અપાયા હતા. પણ હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય પક્ષના અને કેળવાયલા માણસોએ પણ યુદ્ધમાં લડવા જઈ પોતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બરાબરીના હક માગે છે તે જ પ્રમાણે બરાબરીના ભોગ આપવા પણ તૈયાર છે, એમ બતાવી આપવું જોઈએ એમ મહાત્મા ગાંધીજીએ સમજાવ્યું અને એક ટુકડી ઉઠી કરવા માંડી. તે કામ ચાલી રહ્યું હતું તેવામાં લડાઈ બંધ પડી, પણ આ લડાઈમાં હિંદુ જે સુદર ભાગ લીધો ત્યાર પછી ઈંગ્લેન્ડનું વલણ હિંદુ તરફ બહુ બદલાઈ જશે એવી લોકોમાં બારે આશા પ્રકટી. પણ અંગ્રેજ સરકાર તો વિજયના મદમાં છટી ગઈ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પોતાની

વિરુદ્ધ જરા પણ રાજદારી ચળવળ ચાલે તે સહન કરવા તે તૈયાર ન હતી; એટલે તેણે રૉલેટ અંકટ નામનો કાયદો પસાર કર્યો. જ્યાં સુધી રાજદારી માણસને, તેના ઉપર કોર્ટમાં રીતસર કેસ વગેરે ચલાવવાની માથાકૂટ કર્યા વિના, જલમાં બેસાડી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ આદર્યો. તેમને પકડ્યા. સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા લોકોએ તોફાન કર્યો અને તે દબાવી દેવા સરકારે કાળો કેર વર્તાવ્યો. પંજાબમાં તો તેણે હદ કરી. અમૃતસરમાં જલિયાંવાળા બાગમાં હિંદીઓની એક મોટી સભા બરાચલી હતી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ ત્યાં કતલ ચલાવી. અમૃતસર શહેરની શેરીઓમાં લોકોને પેટે ચલાવ્યા. બ્રિટિશ વાવટાને જાપરદસ્તીથી સલામ કરવા સુકુમાર યુવાનોને પંજાબના ઉન્હાળાના કુડક તાપમાં દિવસો સુધી સોળ સોળ માઈલ ચલાવ્યા. લશ્કરી સિપાહીઓએ લોકોના ઘરમાં પેસી પેસીને પંજાબની પરદેશીમ ખેડેતોની બેઠજીવતી કરી. અને આવો જુલમ વર્તાવનારા અમલદારોને સરકારે રાજ્યના ખેરખ્વાહ ગણ્યા. તેમની સેવાની કદર કરી અને હજી પણ જે લોકો ઉપર તેમણે સીતમ ગુજાર્યો હતો, જે લોકોની સ્ત્રીઓની તેમના અમલ નીચે લાજ લૂંટાઈ હતી તે જ લોકો પાસેથી ઉધરાવેલા કરમાંથી તેમને ‘પેન્શન’ મળે છે. આ સમય આખો જ ભારે બનાવોનો ગણાય.

ઉપર કહી ગયા કે રૉલેટ કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં થોડા વખત ઉપર જ યુરોપમાં ચાલતું મહાયુદ્ધ પૂર્ણ થયું હતું. તે યુદ્ધમાં તુર્કિસ્તાનનો સુલતાન જે મુસલમાન કોમનો ખલિફા અથવા ધર્મગુરુ ગણાય છે તે ઈંગ્લંડની સામે જર્મનીના પક્ષમાં લડ્યો હતો. લડાઈ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો સ્વધર્મી તુર્કીની સામે ઈંગ્લંડનો પક્ષ લઈ લડતાં સંકોચાતા હતા. પણ ઈંગ્લંડના વડા પ્રધાને વચન આપ્યું કે તુર્કિસ્તાનની એક તસુ પણ જમીન અમે લઈ લેવા ઇચ્છતા નથી, એટલે તેઓ જંગમાં પોતાના ધર્મબંધુઓ સામે પણ ઝૂક્યા. પણ જીત

થયા પછી ઈંગ્લેંડે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ અને ખલિફાનો મુલક, એટલે કે ખિલાફત, તેમણે અંદર અંદર બહેંચી લીધો. આ ખિલાફતમાં મુસલમાન લોકોનાં પવિત્ર સ્થાનો આવેલાં છે અને તેને વિષે તેઓની એવી ધાર્મિક માન્યતા છે કે તે મુલક તો કોઈ પણ મુસલમાન સત્તાને તાબે જ રહે. અન્યધર્મી તેના ઉપર તરાપ મારે તો આખી દુનિયાના મુસલમાનોની તે બચાવવાની શરૂગણાય. આમ પંજબની અને ખિલાફતની બાબતમાં હિંદીઓને ભારે અન્યાય થયો.

આ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમાં વધુ સુધારા કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. તે માટે હિંદુસ્તાન ખાતાના પ્રધાન મિ. મૉન્ટેગ્યુ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ નજરે જોવા આવી ગયા હતા, અને તેમણે અહિંના વાઈસરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ સાથે મળી સુધારાનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો હતો. આ સુધારા અને ૧૯૧૯ની આખરમાં થયા અને તે ‘મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા’ ને નામે ઓળખાય છે. આ સુધારાથી ધારાસભામાં હિંદી સભાસદોની બહુમતી થઈ; પણ મુદ્દાના વિષયો જેવા કે લશ્કરીખાતું, નાણાં ઉપર અંકુશ વગેરે ધારાસભાને સોંપાયા નહિ. તે તો નોકરશાહીના હાથમાં જ રહેલા છે. સુધારાથી હિંદુસ્તાનના ગરમ પક્ષના આગેવાનો નારાજ હતા અને વધુ માગણી કરતા હતા. પણ અંગ્રેજ સરકારના આટઆટલા અત્યાચાર પછી પણ ગાંધીજીને અંગ્રેજ લોકની ન્યાયબુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ હતો, તેથી સુધારા જેવા હતા તેવા સ્વીકારી લઈ તેમને શતેહમંદ બનાવવા સરકાર સાથે પૂર્ણ સહકાર કરવા ગાંધીજીએ પોતાની ટોપી ઉતારી ઉતારીને અમૃતસરની મહાસભાને વીનવી. પણ છેવટે જ્યારે જોયું કે પંજબના અત્યાચારો ઉપર તો સફેદો ચોપડવામાં આવ્યો, વડો પ્રધાન ખિલાફતની બાબતમાં પોતાનું વચન નહિ જ પાળે, ત્યારે તેમનો લોકોનાં દુઃખ જોઈને દ્રવી રહેલો આત્મા કકળી ઉઠ્યો અને આ ભારે અન્યાયો દૂર કરવા સાર હિંદી પ્રજાને લડતમાં દોરવાની સરહારી તેમણે લીધી.

લડી લડીને આપણે આ અન્યાયો દૂર કરાવી શકીએ, પણ ન્યાં સુધી આ રાજ્યપદ્ધતિ હસ્તીમાં રહે ત્યાં સુધી ફરી આવા અન્યાય થવાનો સંભવ. આપણું 'સ્વ-રાજ્ય' ન થાય ત્યાં સુધી આવા અન્યાયો ન થવાની ખાતરી આપણને મળે નહિ, માટે અત્યારની લડતમાં પંજાબ અને ખિલાફત સાથે સ્વરાજ્યનો ઉદ્દેશ પણ આપણે દાખલ કર્યો છે. એટલે આપણે 'પંજાબ, ખિલાફત અને સ્વરાજ્ય' એ ત્રિવિધ ઉદ્દેશોને સારૂ લડીએ છીએ. આ લડાઈમાં આપણે મારામારી કરવા નથી હચ્છતા, પણ ગાંધીજીએ 'શાન્તિમય અસહકાર'નું નવું હથિયાર દુનિયાને બતાવ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

અત્યારે આપણી લડત પૂરે જોસમાં ચાલી રહી છે, તેને દાખી દેવા સારૂ લાલા લજપતરાય, પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ, શ્રી. ચિત્તરંજન દાસ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, શ્રી. રાજગોપાલાચારી વગેરે આપણા મહાન નેતાઓને અમદાવાદની મહાસભામાં ભાગ ન લઈ શકે તે માટે પકડી લીધા હતા. છતાં લોકો કાંઈ નરમ પડ્યા નથી. હમણાં તો મહાત્મા ગાંધીજી પણ જેલમાં વિરાજે છે; છતાં આપણે લડત વધુ ને વધુ જોસથી ચાલુ જ રાખવાની છે.

૪-મહાસભા (૨)

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે મહાસભાની સ્થાપના સને ૧૮૮૫ માં થઈ. પહેલી મહાસભા પુણા શહેરમાં મળવાની હતી, પણ ત્યાં કોલેરા ફાટી નીકળવાથી મુંબઈમાં ગોકુળદાસ તેજ-પાળ સંસ્કૃત કોલેજના મકાનમાં મળી. તેમાં બધા મળીને જુદા જુદા પ્રાન્તના ૭૨ પ્રતિનિધિઓ તથા જે સરકારી નોકર હોવાથી કોઈ રાજકીય મંડળમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ ન લઈ શકે એવા ૩૦ જણ મિત્રો તરીકે આવ્યા હતા. મિત્રોમાં પાછળથી મુંબઈની હાઈ કોર્ટના જજની પદ્મીએ પહોંચેલા અને વિદ્વતા તથા વિચારશીલતાને માટે ખ્યાતિ પામેલા, અને ભારતસેવક ગોખલેજીના ગુરુ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (પુણા), જળરદસ્ત સંસાર સુધારક દિવાન બહાદુર રઘુનાથરાવ (મદ્રાસ), પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને લેખક લાલા જૈનનાથ (આગ્રા) તથા સંસ્કૃત ભાષાના ધુરંધર પંડિત રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર (પુણા), એઓ મુખ્ય હતા. પ્રતિનિધિઓમાં મહાસભા સ્થાપવાની પ્રેરણા કરનાર અને તેથી કોન્ગ્રેસના પિતા તરીકે જાણીતા થયેલા મિ. એ. ઓ. હુમ, કલકત્તાના બ્યોમેશયંદ્ર ખાનરજ, પુણાના વામન શિવરામ આપ્ટે તથા આગરકર, મુંબઈના દાદાભાઈ નવરોજજી, કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ, ફિરોજશાહ મહેતા, દિનશા એદલજી વાઝા, મદ્રાસના સુબ્ધમણ્ય આયર મુખ્ય હતા. પહેલી મહાસભાના પ્રમુખ બ્યોમેશયંદ્ર ખાનરજ ચુંટાયા હતા.

શરૂઆતની મહાસભાઓમાં જે ઠરાવો પ્રસાર થયેલા તેમાંના ઘણા સંબંધી હજી કંઈ દાદ મળી નથી. હિંદુસ્તાન માટે કલેક્ટરો, કમિશનરો વગેરે અમલદારોની પરીક્ષા, જેને હિંદી સનંદી નોકરીની પરીક્ષા કહે છે, તે ઈંગ્લંડ તથા હિંદુસ્તાન બન્ને સ્થળે લેવાની માગણી, હિંદુસ્તાનનું વધારા પડતું અને જિન જરૂરી લસકરી ખર્ચ કમી કર-

વાની માગણી, હિંદુસ્તાનના રક્ષણને માટે સ્વયંસેવકસૈન્ય ઉભું કરવાની માગણી, હથિઆરનો કાયદો કહાડી નાંખવાની માગણી, કારોબારી અને ન્યાય ખાતાં જુદાં પાડવાની માગણી, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની માગણી, વધતા જતા જમીનમહેસૂલના સંબંધમાં સુધારો કરવાની માગણી, બ્રિટિશ વસાહતોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવાની માગણી વગેરે અનેક પ્રકારની માગણીઓ શરૂઆતથી મહાસભા કરતી આવી છે. છેવટે જ્યારે તેણે જોયું કે આમ માગ્યે કંઈ વળશે નહિ ત્યારે માગવાનું છોડી દઈ સ્વરાજ્ય સ્થાપવા પોતે મથી રહી છે.

ઉપર જેમનાં પુણ્યનામ આપણે લીધાં તેઓને બ્રિટિશ પ્રભુ અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ઉપર અવિચળ શ્રદ્ધા હતી, તેથી તેમણે માગણી કર્યા કીધી. તે માગણીઓ પ્રમાણે આપણને મળ્યું નહિ તેથી કંઈ તેમની સેવાની કિંમત ઓછી નથી આંકી શકાતી. હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ્યનો પાયો ખરી રીતે તેમણે જ નાંખેલો છે. એક તરફથી અંગ્રેજ સરકાર લોકોને એમ સમજાવી રહી હતી કે અમે તમારા દેશમાં આવીને અંદર અંદરના ઝઘડા, ચોર લૂંટારા અને હુમરાના ત્રાસ તથા પરદેશીઓના હુમલાથી દેશને બચાવી લઈ દેશમાં શાન્તિ સ્થાપી, નિષ્પક્ષ ન્યાય મળી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી, તમારાં બાળકોને કેળવણી મળે એવી ગોઠવણ કરી, સહુ પોતપોતાના ધર્મ વગર અડચણ પાળી શકે એવી ઉદાર રાજનીતિ ચલાવી, રાજ્યો, નવાબો અને તેમના ઇન્જરાદારો ખેડૂતોને લૂંટતા તેમાંથી તેમને બચાવી નક્કી જમાવંધી કરી ખેડૂતના માખાપ બન્યા. ત્યારે બીજી તરફથી મહાસભાના આ આગેવાનોએ દેશને ચોક્કસ દીવા જેવું બતાવી આપ્યું કે હિંદુસ્તાનમાંથી નાણાં તો નદીના પ્રવાહની માફક ઇંગ્લંડમાં ધસડાઈ જાય છે, આ પરદેશી રાજ્યવ્યવસ્થાનું ખર્ચ હદથી જ્યારે છે, લશ્કરી ખર્ચ તો પાર વિનાનું વધતું જ જાય છે, હિંદના ઉદ્યોગો આ રાજ્યમાં પાયમાલ થતા જાય છે, જમીનમહેસૂલ દહાડે દહાડે

વધતું જ નય છે અને ખેડૂતો દેવામાં દૂબતા નય છે, તથા કોષ પશુ સુધરેલા દેશમાં નહિ હોય એવી અધમ, કંગાલ અને બૂખમરાની દશાને તેઓ પામ્યા છે. સરકારી આંકડા બલે પૂરવાર કરે કે હિંદુસ્તાનની આખાદી વધી છે પણ હિંદુસ્તાનના લોક ઉપર લોહી-માંસ રજી નથી એ નરી આંખે દેખાય છે. આ બધું દેખાડી આપીને સ્વરાજ્યની આવશ્યકતા તેમણે જેટલી સિદ્ધ કરી છે તેટલું જ સ્વરાજ્યની અંદર શું શું જોઈએ એ પણ બતાવી આપ્યું છે.

કોન્ગ્રેસનું કામ ચોડાં વર્ષો આપ્યું એટલામાં તેમાં બે પક્ષ ઉભા થયા. એક પક્ષને ક્ષિટિય પ્રજા ઉપર જરાયે વિશ્વાસ ન હતો. તેઓ એમ જ માનનારા હતા કે ક્ષિટિય પ્રજા કેવળ વાણીઆ પ્રજા છે, અહિં વેપાર કરવા આવી છે અને પોતાના સ્વાર્થને સાર હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરી રહી છે. તેમની સાથે સંબંધ છોડ્યા વિના હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર નથી. બીજો પક્ષ હિંદુસ્તાનના ઈંગ્લંડ સાથેના સંબંધમાં ઈશ્વરનો હાથ જોનારો હતો. ઈંગ્લંડે આપણને આપણા ઘેર અજ્ઞાનમાંથી જગાડ્યા, આપણને સ્વતંત્રતા અને ઉદારતાના પાઠ શીખવ્યા અને તેના છત્ર નીચે જ આપણે કાયદેસર લડત લડીને પ્રતિનિધિરાજ્ય સ્થાપી શકીશું. ઈંગ્લંડ સાથેના સંબંધ તો હવે હિંદુસ્તાને છોડવાની જરૂર છે જ નહિ, એટલું જ નહિ પણ તત્કાલ પ્રતિનિધિરાજ્યને સાર પણ આપણે લાયક નથી. તેના હાથ નીચે તાલીમ લઈ ધીમે ધીમે આપણે ક્ષિટિય સામ્રાજ્ય નીચે સ્વરાજ્ય ભોગવતા ચક્રશું. આ પક્ષો ઉભા તો પાછળથી થયા, પણ મહાસભાના ઇતિહાસમાં આકસ્મિક ચમત્કાર એ છે કે આ બંને પક્ષમાં આગળ ઉપર બહુ ભારે ભાગ ભજવનાર અને હિંદની મહાન સેવા બજવનાર બંને વ્યક્તિઓ લોકમાન્ય તિલક મહારાજ અને ભારતસેવક ગોખલેજી મુંબઈમાં મળેલી સને ૧૮૮૯ ની પાંચમી મહાસભામાં પહેલી જ વાર બોલ્યા હતા અને આરાસભામાં બધા સભ્યો સરકાર પત્રદ કરતી હતી તેને બદલે લોકો

તરશથી એવા સભ્યો ચુંટાવા જોઈએ એવા મુદ્દાના ઠરાવમાં સ્હેજ સુધારો રજુ કરવા બંને ઉભા થયા હતા. તિલક મહારાજે સુધારો મૂક્યો અને ગોખલેજીએ તેને ટેકા આપ્યો.

આ બંને પક્ષોએ ધણી વખત સુધી મહાસભાને પોતાના હાથમાં લઈ પોતાના મત પ્રમાણે દોરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ શરૂઆતમાં મહાસભામાં નરમ પક્ષનું જોર વધારે હતું. સુરેન્દ્રનાથ બાનરજી, દિરોજશાહ મહેતા વગેરે તેમાં કર્તાહર્તા હતા અને તેઓ મહાસભાને પોતાના હાથમાં ટકાવી રહ્યા હતા. પણ સરકારે અંગાળના ભાગલા પાડી નાંખ્યા ત્યારથી ગરમ પક્ષ મહોટો બનવા માંડ્યો હતો, તેનું જોર વધ્યું હતું અને મહાસભાને પણ તેમના મત પ્રમાણે ચલાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ૧૯૦૬ની કલકત્તાની મહાસભા માટે જ ગરમ પક્ષના આગેવાનને મહાસભાના પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્ત આવી હતી, પણ નરમ દળે બંને પક્ષને માન્ય એવા હિંદના દાદા દાદાભાઈનું નામ આગળ ધરી તેમનાં મેહો બંધ કરી દીધાં. દાદાભાઈએ પણ લોકલાગણી બરાબર પારખી અને મહાસભાને એ રીતે દોરી તેમણે મહાસભાને સ્વરાજ્યના મંત્રની દિક્ષા આપી. ગરમ પક્ષે પ્રજા આગળ જોસથી ચાર વસ્તુઓ મૂકી—સ્વરાજ્ય, બહિષ્કાર, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ. એ ચારે બાબત મહાસભામાં ઠરાવ થયા અને મહાસભાનું કામ સુલેહશાન્તિમાં પૂરું થયું. સને ૧૯૦૭ની મહાસભામાં ગરમ પક્ષના કોઈ આગેવાન પ્રમુખ ચુંટાય એવી તે પક્ષની ઇચ્છા ખરી, પણ નરમ દળે તે ઇચ્છા ફળીભૂત નહિ થવા દીધી. એ વર્ષની સુરતની મહાસભામાં તૂટ પડી. અત્યાર સુધી મહાસભાનું ચોક્કસ બંધારણ રચાયું ન હતું, પણ આ તકરાર પછી તેની ખાસ જરૂર જણાઈ. સુરતમાં તો મહાસભા તૂટ્યા પછી વિનીત પક્ષના આગેવાનોએ એક સભા બોલાવી બંધારણ નક્કી કરવા એક સમિતિ નીમી અને તે બંધારણની રૂઢિએ મહાસભાનું કામ આગળ ઉપર ચાલે એવો ઠરાવ કરીને તેઓ છુટા પડ્યા. અક્ષા-

હાયાદમાં આ સમિતિની બેઠક થઈ અને તેમણે મહાસભાનું અંધારણુ નક્કી કર્યું; તેમાંની બે કલમે બહુજ અગત્યની હોઈ નીચે આપી છે:—

કલમ ૧—હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગોના જોવી રાજ્યપદ્ધતિ હિંદના લોકને મળે અને તે અંગોની સાથે સરખાપણાના હકથી સામ્રાજ્યના હકો તથા જવાબદારીઓમાં હિંદના લોકનો ભાગ હોય. આ ઉદ્દેશ કાયદેસર સાધનાથી, આલુ રાજ્યવહિવટમાં ધીમે ધીમે સુધારા કરાવીને તથા રાષ્ટ્રીય એકતા વધારીને, જાહેર જુસ્સો કેળવીને અને દેશની બૌદ્ધિક, નૈતિક, આર્થિક તથા આરોગિક શક્તિઓને ખીલવીને તથા વ્યવસ્થિત કરીને સાધી શકાય.

કલમ ૨—હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો દરેક પ્રતિનિધિ આ અંધારણુની કલમ ૧ માં જણાવેલા મહાસભાનું ધ્યેય સ્વીકારવા આપતની તથા મહાસભાના અંધારણુ અને નિયમો પ્રમાણે વર્તવા આપતની પોતાની લેખી ઇચ્છા જાહેર કરે. (એટલે કે મહાસભાના ધ્યેય ઉપર સહી કરે.)

આ પ્રમાણે મહાસભાનું ધ્યેય નક્કી થયું એટલે સામ્રાજ્ય સાથે સંબંધ છોડવાની જરૂર જોનારો પક્ષ તેમાં આવી ન શકે એવી સ્થિતિ થઈ. ત્યાર પછી ચોડાજ વખતમાં ગરમ પક્ષના આગેવાન તિલક મહારાજને રાજદ્રોહના ગુન્હા માટે સરકારે છ વરસની સજા કરી એટલે તે પક્ષ ઠડો પડ્યો અને મહાસભા નરમ પક્ષના હાથમાં રહી. ૧૯૧૪ માં તિલક મહારાજ છુટીને આવ્યા ત્યાર પછી બે પક્ષને સાંધવાની હિલચાલ પાછી શરૂ થઈ; પણ સને ૧૯૧૪ અને ૧૯૧૫ માં કાંઈ બન્યું નહિ. સને ૧૯૧૫ માં નરમ પક્ષના ખાસ આગેવાન સર ફિરોજશાહ મહેતા અને ગોખલેશ સ્વર્ગસ્થ થયા. એટલે તે પક્ષ પણ ઢીલો પડ્યો. આ બે ધુરંધર આગેવાનોના જવાથી દેશને બારે ખોટ પડી અને આઘાત પહોંચ્યો, અને તે

રાષ્ટ્રીય આપત્તિમાં હવે સંપીન જ કામ થાય તો ફીક એમ બન્ને પક્ષને લાગ્યું. સને ૧૯૧૬ માં અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક પરિષદ બરાદા તેમાં બન્ને પક્ષ એક થયા. અમદાવાદે તિલક મહારાજને બારે માન આપીને પોતે માન લીધું.

સરકાર અત્યારસુધી પોતાની સ્વાર્થી નીતિ ઉપર ઢાંકપિછોડો કરી શકતી હતી; પણ તે આસ્તે આસ્તે ખુલ્લી થવા માંડી અને અત્યાર સુધી તિલકમહારાજ એકલા મહારાષ્ટ્રમાં કામ કરી રહ્યા હતા તેને બદલે તેમની પ્રતિભાનો લાભ આખા દેશને મળવા માંડ્યો. જોત-જોતામાં મહાસભા રાષ્ટ્રીય પક્ષના હાથમાં આવી પડી. હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષ આગળ મુખ્ય કામ તો મુસલમાન લોકો સાથે સમાધાન કરી રાષ્ટ્રીય સભાને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય બનાવવાનું હતું. એ કામ સહેલું નહતું.

મહાસભા સ્થપાઈ સારથીજ મુસલમાન લોકો મહાસભામાં મળવામાં આનાકાની કરતા હતા. કેળવણીમાં હિંદુ લોકો આગળ છે, તેમનામાં બળી જઈશું તો સરકારની ધતરાણી વહેરવી પડશે અને પ્રમાણમાં આપણને કશું નહિ મળે; એના કરતાં સરકાર સાથે બળીને આપણી કેળવણીમાં વધારો કરીએ તો પોતાની કોમની તરફી થશે એ તેમની માન્યતા હતી. તેમણે પોતાની કોમના હિતસંબંધનો વિચાર કરવા માટે ‘મુસ્લીમ લીગ’ સ્થાપન કરી. હિંદુ લોકોની સંખ્યા વધારે છે, મુસલમાનોની ઓછી છે; મહાસભામાં બળીએ તો, પોતે રાજ્ય-કર્તા હતા, પરદેશમાં ઈસ્લામી રાજ્યો છે એ કારણસર પોતાની લોકસંખ્યા ઓછી હોવા છતાં દેશમાં હિંદુ લોકોના જોટલીજ લાગવગ પોતે ધરાવી શકે એવું તેઓ ઈચ્છતા હતા. આનો લાભ લેવા સરકાર પણ મુસલમાનો તરફ વખતો વખત મહેરની નજર નાંખતી હતી. અંગાણના એક ગવર્નર એમ જ કહેતા કે મુસલમાન કોમ મારી માનીતી રાણી છે. મુસલમાનો i જેમ જેમ કેળવણી વધી તેમ તેમ તેઓ સરકારની ભેદનીતિ સમજતા થઈ ગયા. એના કરતાં પણ બારે કારણ એ થયું કે વિલાયતમાં જ્યારે ઈટલી અને તુર્કી વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે પોતાનો

ઘટલી તરફનો પક્ષપાત ધંગલડે ચોક્કસ જાહેર કર્યો. મુસલમાનોની આંખ ઉઘડી. અંગ્રજો ઈસ્લામના ખેરખ્વાહ નથી એ વિષે તેમની ખાતરી થઈ. હિંદુ મુસલમાન આ દેશના કાયમના જ રહેનાર છે. બંનેના હિતસંબંધ એક છે અને બંનેએ મળીને અહીંની નોકરશાહી સામે લડવું જોઈએ તો જ દહાડો વળે એ રીતે તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા.

એ જ અરસામાં સરકારે સુધારા આપવા કહાડ્યા અને સુધારાની ખેરાત પાછળ હિંદુ મુસલમાન લડશે એવી આશા રાખી. પણ નાંખેલા દાણા માટે કુકડાંમરઘાંની પેંડ આપણે ન લડીએ એમ લોકમા. તિલકે જાહેર કર્યું. લખનૌમાં મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગ બેગી થઈ. સુધારા મળે તો તેમાં હિંદુ મુસલમાનનું પ્રમાણ કેટલું હોય એ આપસમાં નક્કી કર્યું. અને સંપર્થી દેશકાર્ય શરૂ કર્યું. સુધારાની યોજના જ્યારે ચર્ચાવા લાગી ત્યારે હિંદુ મુસલમાને મળીને પોતાની યોજના ઘડી કહાડી અને તે મહાસભા તેમજ મુસ્લીમ લીગમાં પસાર કરી. આ રીતે અંદર અંદરને વિખવાદ મટાડી બંને કોમોએ સ્વરાજ્યનો રસ્તો સાફ કર્યો.

સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે એ મંત્રની ઘોષણા તિલક મહારાજે દેશમાં દુંદુભિનાદે કરી. એ જન્મસિદ્ધ હકનું ભાન લોકોને કરાવવા વિદુષી એની ખેસન્ટ અને લોકમાન્ય તિલકે દેશમાં સ્વરાજ્ય સંઘો (હોમરૂલ લીગ) સ્થાપ્યાં. તેવામાં મહાયુદ્ધ પૂરું થયું, રૉલેટ કાયદો, પંજાબના અત્યાચારો અને ખિલાફતનો અન્યાય તથા રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપર પોતાના સલામત અને અસહકારનાં શસ્ત્રો સાથે ગાંધીજીનું આવવું, એ બધું આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. દેશમાં અત્યારે જે જાગૃતિ આવી છે તે જોતાં દેશ મહાસભાનું બુનું સંકુચિત ધ્યેય સ્વીકારીને ખેસી રહે એમ ન હતું. નાગપુરમાં નવેસરથી જ મહાસભાનું બંધારણ થયું અને હિંદુસ્તાનની સ્વરાજ્ય સરકારનો પાયો મંડાયો.

અત્યાર સુધી મહાસભાએ અંગ્રેજ સરકારે પાડેલા દેશના વિભાગ પ્રમાણે જ કામ લેવાનું રાખ્યું હતું; તેને બદલે નાગપુરના બંધારણ

પ્રમાણે દેશના ભાષાવાર વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા, અને દરેક પ્રાન્તને પોતપોતાનું કામ કરી લેવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. હિંદુસ્તાન એવડો મોટો દેશ છે કે તેમાં એક મુખ્ય મથકેથી સત્તા ચલાવવી અગવડ રૂપ જ થઈ પડે. દરેક પ્રાન્ત પોતપોતાનો વહિવટ સંભાળી લે અને આખા દેશનું સામાન્ય કામ બહુ જ ઓછું રહે અને તે કરવા પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓની એક મહાસમિતિ ચૂંટાય. એટલે દરેક પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિઓ ધણીખરી બાબતમાં સ્વતંત્ર રહે અને મહાસમિતિ તે બધી પ્રાન્તિક સમિતિઓને જોડનારી સાંકળ બને. આ મહાસમિતિમાં પણ બહુ માણસો ન હોય અને અત્યારે તો દેશ લગભગ યુદ્ધની દશામાં છે એટલે તાકીદનાં કામો કરવા વખતોવખત મળી ન શકાય; માટે પંદર માણસની એક કારોબારી સમિતિ નીમેલી છે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી છે, પણ આપણે તો પહોંચવાનો આદર્શ રાખ્યો છે અસલની ગ્રામ પંચાયતની સ્થિતિએ. એટલા માટે દરેક જિલ્લાની જિલ્લાસમિતિ, તાલુકાની તાલુકાસમિતિ અને ગામની ગ્રામસમિતિ એમ ગોઠવણ રાખી છે.

સ્વરાજ્યના કામ માટે જે નાણાં જોઈએ તે માટે તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો ઉઘરાવવામાં આવે છે. આ ફાળાની આ વર્ષે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે કે દરેક ગામમાં ઉઘરાવેલો સ્વરાજ્ય ફાળો ધણીખરો તે ગામમાં જ રહે અને ગામના ઉપયોગ માટે વપરાય; તેમાંથી માત્ર પાંચ ટકા તાલુકાસમિતિને મળે, દશ ટકા જિલ્લાસમિતિના નિભાવ અર્થે જાય, દશ ટકા પ્રાન્તિકસમિતિને મળે અને પાંચ ટકા મહાસમિતિને મોકલવામાં આવે. આમાંથી તે સમિતિઓ પોતપોતાનું ખર્ચ ચલાવી લે તથા જે ગામમાં પૂરતો ફાળો ન હોય તેમને મદદ આપે. તિલક સ્વરાજ્ય ફાળાનો ઉપયોગ અત્યારે મુખ્યત્વે કરીને સ્વદેશીના પ્રચારમાં અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવામાં થાય છે.

પહેલાં મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ કોઈ પણ મહાસભાએ માન્ય કરેલી સભા ચૂંટી શકતી; પણ તેની સંખ્યાની કંઈ મર્યાદા ન હતી. હવે

તો દરેક પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિને જ તે સત્તા આપી છે અને પ્રાન્તિક સમિતિ પોતાના જીલ્લા તથા તાલુકામાંથી તેમની સમિતિઓ દ્વારા પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરે છે. વળી દરેક પચાસ હજારની વસ્તીએ એક પ્રતિનિધિ મહાસભામાં આવે એમ નક્કી કર્યું છે, એટલે પ્રાન્તની વસ્તીના પ્રમાણમાં તે પ્રાન્તની મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ દરવર્ષે ચૂંટાય છે. જે શખ્સ ચાર આના આપે અને મહાસભાનું ધ્યેય સ્વીકારે તે મહાસભાનો સભાસદ થઈ શકે છે અને તેને જુદી જુદી સમિતિઓનાં તથા મહાસભામાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની સત્તા છે. આમ સ્વરાજ્યનું બિંધનું મતદાર મંડળ તૈયાર થઈ રહ્યું છે.

આપણે જોઈ ગયા કે સુરતની મહાસભા પછી મહાસભાનું ધ્યેય ચોક્કસ મુકરર થયું, પણ તે સંકુચિત હતું એમ કહેવું જ જોઈશે. જે દેશ ચાર પાંચ હજાર વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર રીતે સ્વરાજ્ય ભોગવેલું છે તે દેશની મહાસભા પોતાનું ધ્યેય બસ બાંધી જ દે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર જ સ્વરાજ્ય અમે લેવા ઇચ્છીએ છીએ તે એક પ્રકારની સંકુચિતતા જ ગણાય. નાગપુરની મહાસભાએ એવું ધ્યેય રાખ્યું છે કે, 'હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય એવું છે કે સર્વ યોગ્ય અને શાંતિમય સાધનોથી હિંદુસ્તાનમાં લોકનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવું.'

આપણને કહેવું તો આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર સ્થાપીએ અને ન શકે તો સ્વતંત્ર સ્થાપીએ. આ ધ્યેય વિશાળ એટલા માટે છે કે રાષ્ટ્રીય અને ધીમા-બન્ને પક્ષ સાથે ત્રીજો સ્વતંત્રતાવાદી પક્ષ પણ મહાસભાની અંદર રહીને કામ કરી શકે.

૫-અસહકાર

બક્તકવિ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે દુષ્ટ માણસથી હમેશાં દૂર રહેવું. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે નહારાને નવ ગળથી નમસ્કાર. બંગ્લેસરકારે હિંદુસ્તાનમાં દુષ્ટતા દાખવી તો આપણે તેને નવ ગળથી નમસ્કાર કરી આધા ઉભા રહેવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખવો. સરકાર અથવા રાજ્ય પ્રજા વિના તો ટકી ન જ શકે. પ્રજા હોય ત્યારે રાજા થાય. આપણે રાજાની પ્રજા જ રહેવાની ના પાડીએ ત્યાં રાજા રાજ્યકોની ઉપર કરે? વળી રાજ્યને પોતાનો વહિવટ ચલાવવા પ્રજામાંથી માણસોની જરૂર તો પડે જ છે; અને તેથી રાજ્ય તેમને નોકરીઓ આપે છે. પણ પ્રજાના માણસો રાજ્યની નોકરી ન કરે તો પછી રાજ્યનો વહિવટ ન જ ચાલે અને વહિવટ ન ચાલે એટલે રાજ્ય શી રીતે પોતાની દુષ્ટતા ચલાવી શકે? આવી રીતે કોઈની પણ સાથેના સંબંધ છોડી દેવો, તે જે કરતો હોય તેમાં આપણે સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે ભાગ ન લેવો તેનું નામ અસહકાર.

આ અસહકાર કરવામાં ગાંધીજી એક વસ્તુ ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. તે આપણે સહુએ સમજવા જેવી છે. આપણે સરકારનો અસહકાર કરીએ છીએ તેથી કાંઈ આપણે તેનો દેવ નથી કરતા. તે સરકારનો વહિવટ ચલાવનારા અમલદારોનો પણ દેવ નથી કરતા. આપણે દેવ તો કરીએ છીએ તેમનાં ખૂરાં કામોનો અને જે પદ્ધતિ તે બધાં ખૂરાં કામો કરાવે છે તેનો. એ સરકાર સુધરે, પોતાની ખૂરાઈ છોડી દે તો આપણે ફરી તેને મદદ કરીએ, તેનો સહકાર કરીએ. બધાં માણસો આ અસહકારની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય જાણ્યા વિના જ એવા આક્ષેપ કરે છે કે આ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં ઝેર રહેલું છે, દેવ રહેલો છે. કામ કરનાર અને કામ એ બેમાં રહેલો ભેદ સમજાય તો આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે તે સમજાય.

હમણાં તો અસહકાર ગુરુ સૌમ્ય રૂપે ચાલી રહ્યો છે. અત્યારે નીચેની બાબતો જ માત્ર લીધેલી છે.

૧ સરકારી ધારાસભાના ત્યાગ

૨ સરકારી નોકરીના ત્યાગ

૩ સરકારી નિશાળોના ત્યાગ

૪ સરકારી અદાલતના ત્યાગ

૫ સરકારી ખિતાબોના ત્યાગ

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય પોતે ચલાવે છે, પરંતુ રાજ્યવહીવટમાં અંગ્રેજ સરકાર હિંદીઓને બરાબર બેળવે છે એવું બતાવવા સરકારે જુદા જુદા પ્રાંતોના ધારાસભાઓ સ્થાપેલી છે, અને આખા હિંદુસ્તાન ખાતાની એક વડી ધારાસભા સ્થાપી છે. આ ધારાસભાઓમાં હિંદીઓને હક નહિ જેવા છે. હિંદી સભ્યો તે ધારાસભાઓમાં જમીને લગભગ કાંઈ જ નથી કરી શક્યા તેની સાથે અત્યાર સુધીનો ધારાસભાઓનો ઇતિહાસ પૂરે છે; છતાં તેમાં વધુ સત્તા આવશે એવી માન્યતાથી આપણા યુનિયન આગેવાનોએ પણ પોતાની છાંદગીનો અમૂલ્ય વખત આ ધારાસભાના કામકાજમાં ખર્ચી નાંખ્યો છે. પણ આપણે વર્ણવી ગયા તેવા સરકારના અસાચારો પછી અને આટલા વર્ષોના કડવા અનુભવ પછી તે ધારાસભામાં જવું તે તો સરકારના પાપમાં ભાગીદાર બનવા જેવું જ છે. વળી જ્યાં સુધી હિંદીઓ ધારાસભામાં જાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લોકો દુનિયાને કહી શકે કે હિંદીઓની રાષ્ટ્રપ્રીતિથી અમે અમુક અમુક કાર્યો કર્યા છે. તેઓ પોતાના મનને પણ મનાવી શકે કે બધી જવાબદારી આપણી પોતાની નથી. આ બધું અટકાવવા તેની ધારાસભાઓનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. જે સરકાર આખી પ્રજાનું અપમાન કરે છે તેના તરફથી મળતાં માન કે ખિતાબ એ ચોખ્ખાં અપમાન જ છે.

સરકારી નોકરીનો ત્યાગ શું કામ કરવો તે ઉપર આવી ગયું છે. નિશાળોના તથા અદાલતોના ત્યાગનું રહસ્ય ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ’ તથા ‘કોર્ટ અને લવાદ’ ના પ્રકરણમાં આવશે.

ઉચ્ચ અસહકારમાં તો સરકારની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોય. સરકારને આપણે બિલકુલ કર ન ભરીએ અને કેવળ નીતિના કાયદા છોડી સરકારના બીજા બધા કાયદાનો ભંગ કરીએ. પણ આવી રીતે કાયદાનો ભંગ કરતાં દરેક માણસે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ ભંગને પરિણામે કોઈ પણ જગાએ તોફાન ન થાય, તેથી કાયદાના આવા ભંગને સચિનય ભંગ કહે છે. આપણે કાયદાનો ભંગ કરીએ તેને પરિણામે લોકો તોફાન કરવા ઉત્કેરાય અને તે લોકોને આપણે કાયદામાં ન રાખી શકીએ તો એ ભંગ અચિનયી કહેવાય. તેની સાથે આમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સરકારી વસ્તુઓનો આપણે ત્યાગ કરીએ, છતાં સરકારી અમલદારોનો દ્રેષ ન કરીએ. તેમનાં સરકારી કામ સિવાય બીજાં બધાં કામમાં તેમને મદદ કરીએ. તેઓ માંદા પડે તો તેમની સેવા આપી કરીએ અને એવી રીતે પ્રેમથી તેમને જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સામા માણસને બળજબરીથી જીતી લેવાના દાખલા ઇતિહાસમાં તમે અત્યાર સુધીમાં ઘણા જોઈ ગયા છો; પણ સહન કરીને સામાને વશ કરવાના દાખલા બહુ જુજ છે; અને તેય વળી એક માણસે એક માણસ સાથે તે ઉપાય વાપર્યાના દાખલા બન્યા છે, પણ આખી પ્રજાએ સહન કરીને અવસ્થિત સરકારને જીતવાનો અખતરો દુનિયામાં આ પહેલવહેલો હિંદુસ્તાને આદ્યો છે અને તેથી તે વિષે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર છે.

ઠાઠા શાની માણસો હમેશાં આપણને કહેતા આવ્યા છે કે કોઈ પણ માણસ દુષ્ટ થાય તેનો આપણે શરીરબળથી વિરોધ કરીએ તેમ તેને દુષ્ટતા બતાવવાનું વધારે ને વધારે શરૂ રહે છે. વેરથી

વેર વધે જ છે, પણ ક્ષમાથી વેરનો નાશ થઈ જાય છે. દુઃખ માણસને તાણે ન થઈએ, પણ તેના જીવનને સહન કરી લઈએ તો પોતાના જીવન માટે તે શરમાય છે, તેને પસ્તાવો થાય છે અને તે માણસ સુધરે છે. આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગાંધીજીએ અસહકારની સાથે ‘શાન્તિમય’ શબ્દ જોડ્યો છે. માણસે અંદર અંદર લડીને જેટલો એકબીજાનો સંહાર કર્યો છે એટલો દુનિયામાં ખીજા કોઈ પ્રાણીએ પોતાની જાતનાનો કર્યો નહિ હોય. જેમ સુધારો વધ્યો અને વિજ્ઞાન વધ્યું અને સાધનો વધ્યાં તેમ સંહારનું પ્રમાણ પણ જળ્યે વધ્યું હોય એવું દેખાય છે. જ્યારે માણસો ઓછા સુધરેલા ગણાતા હતા, એટલે કે જ્યારે તેમની પાસે સાધનો ઓછાં હતાં, ત્યારે એક માણસ એક જ માણસને એકી વખતે મારી શકતો. અત્યારે તો એક માણસ ‘મશીનગન’ અથવા ‘ઝેરી વાયુથી’ સેંકડોનો સંહાર કરી શકે છે. આ સુધરેલા કહેવાતા પણ જંગલી વિનાશક સંહારનું સ્વરૂપ દુનિયાને છેલ્લા યુરોપના મહાભારત યુદ્ધમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે અને દુનિયા અત્યારે તેનાં કડવાં ફળ પણ ચાખી રહી છે. હજી કાંઈ આકાશ સ્વચ્છ થયું નથી. દુનિયા ઉપર યુદ્ધનાં વાદળ ઝડુમી રહ્યાં છે. આવે વખતે લડવાની અહિંસામય રીત જરૂર દુનિયાને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડવાની, આ રીતનો ગુણ જ એ છે કે તે ધીમે ધીમે લડાઈ નામને જ નાખૂદ કરી નાંખે. આમ ‘શાન્તિમય અસહકાર’ ગાંધીજીએ દુનિયા સામે અત્યારના યુગધર્મ તરીકે મૂકી રાખ્યો છે. તેમની શ્રદ્ધા એમાં અડગ છે અને હિંદુસ્તાન દ્વારા તેનો પાઠ દુનિયાને આપવાની તેમની ઉમેદ છે.

પરંતુ ખીજા કારણથી પણ હિંદુસ્તાને તો અત્યારે એ રીત વાપર્યે જ છુટકો છે. આપણી દશા અત્યારે એવી છે કે તે અહિંસામય લડત સિવાય ખીજું કાંઈ કરી જ ન શકીએ. આપણે શસ્ત્રબળનો ઉપયોગ કરવા ધારીએ તો પણ આપણી પાસે સાધન નથી. શસ્ત્રબળમાં દુશ્મનની હરીશાઈ કરી શકીએ એટલી સ્થિતિએ પહોંચતાં

આપણને કદાચ એક સૈકું લાગી જાય. ત્યાં સુધી અત્યારની સ્થિતિમાં તો રહેવાય જ નહિ. એક સૈકું તૈયાર થઈએ તો પહેલાં તો ખુવાર જ થઈ જઈએ એવી ખરાબ સ્થિતિ અત્યારે આપણી છે. એટલે જેઓ ‘અહિંસા’ને પોતાનો ધર્મ ન માનતા હોય તેમણે પણ અત્યારે તો અહિંસાનો આશ્રય લીધે જ છુટકો છે. એને ધર્મનો માર્ગ જે ન ગણે તેણેય ઉદાપણનો માર્ગ તો ગણવો જ પડે, એવી અત્યારે સ્થિતિ છે. એટલે ધર્મની દૃષ્ટિએ જુઓ કે વ્યાવહારિક ઉદાપણની દૃષ્ટિએ જુઓ, અહિંસામય અથવા શાન્તિમય અસહકાર એ જ હિંદુ-સ્તાનને તારણમંત્ર છે.

૬-સ્વદેશી

આ અસહકાર કરનાર માણસ પોતાનો મેલ ન ઘોઈ નાંખે, મનમાં દ્રેપ રાખે તો પછી આજી અથવા દેખીતી હિંસા ન કરવા છતાં તેનો અસહકાર શાન્તિમય અથવા અહિંસામય ન જ કહેવાય. વળી અન્યાયી માણસનો અસહકાર કરનારે પોતે તો ન્યાયી થવું જ જોઈએ. ખીજાને લીધે પોતાની સ્થિતિ અગડી હોય તે સુધારવા જતાં પહેલાં પોતે જ પોતાની સ્થિતિ જોટલી અગડી હોય તેટલી પહેલી સુધારી જ લેવી જોઈએ. આપણી સ્થિતિ અગાડવામાં આપણે મોટામાં મોટા ગુન્હેગાર કાપડ માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવામાં ખતેલા છીએ.

મનુષ્યની શારીરિક જરૂરીયાતો મુખ્ય એ છે: અન્ન અને વસ્ત્ર. જે માણસ આ એ માટે ખીજા ઉપર આધાર રાખે તે માણસને ખીજાનું દાસત્વ સ્વીકારી જ લેવું પડે. જે દેશને પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવવી હોય તેણે શરીરની ખાસ જરૂરની આ એ વસ્તુઓ માટે ખીજા ઉપર આધાર ન રાખવો ઘટે. ઈંગ્લંડ જેવો દેશ, જે ખોરાકને માટે ખીજા ઉપર આધાર રાખે છે તેને પોતા પાસે આટઆટલાં સાધન હોવા છતાં છેલ્લી લડાઈ વખતે કેટલી આપદા પડી હતી તે દાખલો ઘડો લેવા જોગ છે.

આપણે આપણા અનાજ માટે પરાવલંબી નથી એ આપણું સહભાગ્ય છે, પણ વસ્ત્ર માટે પરાવલંબન વહોરી લેવામાં આપણી ખેવકુશી સિવાય ખીજાનું કાંઈ કારણ નથી. આપણા દેશમાં કપાસ જોઈએ તેટલો ઉગે છે; છતાં આપણું ૩ પરદેશ ચહોડે, પરદેશ જવાનું આગગાડી અને આગખોટનું ભાડું ખેસે, આપણા દેશ કરતાં જે દેશોમાં મજુરી મોંઘી તે દેશના મજુરો આપણું ૩ પીંજે, કાંતે અને તેનું કાપડ બનાવે, એ કાપડ પાછું આપણા દેશમાં વેચાવા આવે ત્યારે ફરી આગખોટનાં અને આગગાડીનાં નૂર ચહોડે. તે કાપડ આપણે

પહેરીએ. જવા આવવાનું ભાડું નાહક રહે એ તો દેખીતું જ છે. મોંઘી મળુરીથી કાપડ મોંઘુ પડે અને આપણા લોકો મળુરી વિનાના રહે એ તો ધરના છોકરાં ધંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો એના જેવી જ વાત છે. અને અદલે આપણા ખેડુતો જે વર્ષના લગભગ ચારેક માસ કામ વિનાના રહે છે તેમના કાજલ વખતનો ઉપયોગ પીંજવા અને કાંતવામાં થાય તો આપણને રૂને ભાવે સૂતર પડે. ખેડુતો પોતાનું કપડું વણી પણ લે અને પોતે ન વણે તો વણકર પાસે વણાવી લે; છતાં સસ્તું તો ખૂબ જ પડે. અત્યારે સાઠ કરોડ કરતાં વધારે કિંમતનું પરદેશી કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. તે રકમ આપણે અચાવીએ તો હિંદુસ્તાનના ખેડુતો અને વણકરોનાં ધરમાં એ પૈસા પેસે અને તેમના ગરીબી કેટલેક અંશે દૂર થાય. આ કરવું એ આપણા પોતાના હાથની વાત છે. આપણે જ આપણો સ્વાર્થ ભૂલ્યા અને આ દશાને પામ્યા છીએ. અલગત, બીજા કેટલીક બાબતો-રાજકીય પરતંત્રતા-વગેરે આમાં કારણભૂત છે ખરી, પણ એ કારણો ગૌણ છે. મુખ્ય કારણ તો આપણી પોતાની ભૂલ જ છે.

હિંદુસ્તાનમાં સંચા વિના, આંધ્ર જેવા દેશમાં મહા મહેનતે થોડા પ્રમાણમાં ઝીણું કાપડ પેદા થઈ શકે, પણ મોટા પ્રમાણમાં અધાને જોઇતું ઝીણું કાપડ કેમ કરીને પેદા કરાય એવી શંકા સહજ ઉઠે તેવી છે, પણ તે સાચી નથી. આંધ્ર જેવું કાપડ દેશમાં ઠેરઠેર, મોટા પ્રમાણમાં અને સંચા કરતાં સસ્તું બનતું. સંચાવાળા તેની સાથે પ્રામાણિક હરીશાષ્ટ્ર ન કરી શક્યા તેથી તેમણે આડા રસ્તા લીધા. એ અધાનું હુબહુ વર્ણન જોઇતું હોય તો આ પુસ્તકને અંતે આપેલો ‘હિંદ કેમ પાયમાલ થયું?’ એ લેખ વાંચજો.

પણ આ તો હિંદુસ્તાનની વાત થઈ. જેમ અહિંસા અથવા શાન્તિનો સંદેશો માત્ર હિંદુસ્તાન માટે જ નહિ પણ આખી દુનિયા માટે છે, તેમ આ સ્વદેશીનો સંદેશો પણ આખી દુનિયા માટે છે. અત્યારે મોટા જથ્થામાં માલ પેદા કરવાની પ્રવૃત્તિ દુનિયામાં બહુ

પ્રચલિત થઇ છે. પોતાને જોઇએ તે કરતાં પણ ઘણો વધારે માલ સંચાની મદદથી પેદા કરનાર દેશને પોતાનો માલ ખપાવવા ખીજ દેશના અગ્નરમાં જવું પડે છે. આ અગ્નર ક'મજે કરવા તેના જેવા ખીજ હરીફ પણ હોય, એટલે જે દેશની રાજકીય સત્તા તે અગ્નરમાં હોય તે દેશ શ્રાવે. યુરોપના દેશો પોતાપોતાના માલનું અગ્નર જમાવવા બહારના દેશોમાં પોતાની રાજકીય સત્તા પણ જમાવવા અથવા હોય તો કાયમ રાખવા ઇન્ટેન્સર છે, અને તેજ છેલ્લી લડાઇનું તથા હજી ઝૂમી રહેલી અનેક લડાઇઓનું મ્હોટું કારણ છે.

આ ઉપરાંત મ્હોટા જથ્થામાં માલ પેદા કરવાની પદ્ધતિથી સમાજમાં કારખાનાંના માલેક અને કારખાનાંના મજૂર એવા મ્હોટા એ વર્ગ ઉત્પન્ન થયા છે. મૂડી અને બુદ્ધિની સત્તાથી કારખાનાદારો અત્યારે ઢગલે ઢગલા ધનના ઘણી થઇ પડ્યા છે. મજૂરો કહે છે કે આ સંપત્તિ પેદા કરવામાં પરસેવો તો અમે ઉતારીએ છીએ; સવારથી સાંજ સુધી બંધીયાર હવામાં માથું ફરી જાય અને મગજ ખેંચે મારી જાય એવા સંચાના ખટખટારા વચ્ચે કામ તો અમારે કરવું પડે છે; કારખાનાની નજીકમાં નાક ફાટી જાય એવી ગંદી જગામાં, ઢારની જેમ પૂરાઇને રાત્રિ તો અમારે ગાળવી પડે છે; બાળબચ્ચાં અને સ્ત્રીના સહવાસથી મળતા કુટુંબસુખનો ભોગ તો અમારે આપવો પડે છે; અને છતાં અમને મળે છે તો આ શરીરમાં જીવડો ટકી રહે એટલું ખાવાનું. મજૂરોની સ્થિતિ અસહ્ય છે, તેમનો અસંતોષ સાચો છે. તે અસંતોષ દુનિયામાં બધે ફેલાઇ રહ્યો છે. તેનો પૂરાવો ઠેરઠેર અને લગભગ દરેકે દરેક ધંધામાં પડતી મજૂરોની હડતાળો છે. જ્યાં આ અસંતોષે અતિશય તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને હડતાળના આડકતરા ઉપાય છોડી, મજૂરોએ કાંઇ પણ સીધા ઉપાય લીધા છે ત્યાં 'બોલ્શેવિઝમ' ફાટી નીકળ્યું છે.

● દેશની સંપત્તિ પેદા કરનાર મજૂરો છે માટે દેશનો રાજ્યકારવાર મજૂરોના જ હાથમાં હોવો જોઇએ એવો મત.

આ બધાં દુઃખોનો ઉપાય સ્વદેશીમાં રહેલો છે. સ્વદેશી એટલે પોતાને ખાસ જરૂરની ચીજો પોતાના ગામમાં અથવા પોતાની નજીકમાં જ અનેલી વાપરવી તે. જેના વિના ચલાવી લેવાય એવું હોય પણ જે મળે તો વધુ સગવડ થાય એવી ચીજો ખીજેથી લાવવામાં હરકત નહિ, પણ આજે જે સગવડની ખાતર વાપરીએ તે આવતી કાલે ખાસ જરૂરનું થઈ પડે છે, માટે આધેથી મળતી ચીજો, અથવા જે મેળવવા માટે ખીજ ઉપર આધાર રાખવો પડે તે ચીજો વાપરવામાં બહુ વિવેક અને સંયમ વાપરવો, એ સ્વદેશી ધર્મ.

દૂરની ચીજો નહિ વાપરવામાં એક ખીજ દટિ પણ રહેલી છે. જેને સ્વચ્છતાને માટે બહુ જ પ્રેમ અને આશ્રય હોય તે બનરની મીઠાઈ અથવા ખીજ ખાવાની વસ્તુ નહિ વાપરે. કારણ ખાવાની વસ્તુ બનાવવામાં જેટલી ચોખ્ખાઈ રાખવી જોઈએ તેટલી ચોખ્ખાઈ મીઠાઈ બનાવનાર, સેવ ગાંડીઆ બનાવનાર અથવા બજારમાં બનાવનાર રાખતો હશે કે કેમ તે આપણે જાણી શકતા નથી. અનુભવ એવો છે કે દુકાનદારો મહોટે ભાગે સ્વચ્છતા નથી જ રાખતા. દૂર, આપણી નજરની બહાર અથવા જેને વિષે આપણને ખબર જ ન પડી શકે તેવી જગ્યાએ અનેલી વસ્તુઓનું પણ આવું જ છે. હિંદુસ્તાનમાં ચ્હા લોકો કેટલાયે વખતથી પીએ છે, પણ ચ્હાના બગીચાઓમાં મગ્ગુરો ઉપર કેવા સીતમ ગુજરે છે તે તો હમણાં જ બહાર આવ્યું. જે લોકોએ આસામ વગેરે મુલકમાં જ્યાં ચ્હાના બગીચાઓ છે ત્યાંના મગ્ગુરો ઉપર થતા ગુલમ વિષે સાંભળ્યું છે અથવા જાણ્યું છે તેઓ તો એમ કહે છે કે તમે ચ્હા પીઓ અને એ મગ્ગુરોનું લોહી પીઓ એ બે બરાબર છે. પરદેશી ખાંડ વિષે એમ મનાય છે કે તેમાં અમુક પ્રકારનાં હાડકાંની ભૂકી મેળવવામાં આવે છે. આપણે જે રબર વાપરીએ છીએ તે આફ્રિકામાં કાંગો નામના દેશમાં અને છે. ત્યાંના કામ કરનારાઓ ઉપર એટલો ગુલમ થાય છે કે તે સાંભળી હૃદય કંપી ઉઠે. આપણે પાનમાં જે કાથો ખાઈએ છીએ તે માંડવીની પાસેનાં જંગલોમાં અને

છે. તે ખનાવનાર લોક વાંદરાંનું માંસ ખાય છે અને જે હાંધામાં તેમણે તે માંસ ખાધું હોય તે જ હાંધાને સાફ કર્યા વિના તેમાં કાચો ઉકાળે છે. આ ક્રિયા નજરે નોંધી હોય તો કોઈ દિવસ કાચો મ્હોંમાં ઘાલવાનું મન થાય ખરું? આપણે જે વસ્તુઓ વાપરીએ તે વસ્તુ ખનાવવામાં જે પાપ, જે અત્યાચાર કે જે અસ્વચ્છતા ચાલતી હોય તેના આપણે ભાગીદાર તો બનીએ જ છીએ. આવાં આવાં કારણોને લીધે પણ નજીકની જ વસ્તુઓ વાપરવાનો ધર્મ આચરવા જેવો છે.

દરેક પ્રજા આ ધર્મ પાળતી થઈ જાય તો લોભી પ્રજાઓ પોતાના માલ ખપાવી શકે નહિ અને તેઓ ખીજા દેશોમાં જઈ પોતાની રાજસત્તા જમાવવા મથે છે તે લાલચ તેમને રહે નહિ. આવી લોભી પ્રજાઓમાં અંદર અંદર જે લડાઈ ચાલે છે તે લડાઈનું કારણ પણ ઘણું અંશે દૂર થઈ જાય. વળી દરેક માણસ પોતાના ગામમાં અથવા પોતાની નજીકમાં જ અનેકો માલ વાપરે એટલે મોટાં મોટાં કારખાનાંની જરૂર ન રહે અને કારખાનાદાર તથા મજૂરોને સવાલ જ ઉડી જાય.

સ્વદેશી ધર્મ પાળનાર પ્રજા પરદેશ સાથે વેપારના કાંઈ સંબંધ જ ન રાખે એવું નથી. જે વસ્તુ પોતાને ત્યાં બની જ ન શકે એમ હોય, જેના વિના પ્રસંગ આવ્યે ચલાવી લેવાય એમ હોય એવી વસ્તુઓ સગવડની ખાતર આપણે જરૂર પરદેશ જઈને લઈ આવીએ; પણ પરદેશના વેપારીઓ તેમના માલથી આપણાં ખજાર ભરી કહાડી આપણો ચાલતો વેપાર તોડી નાંખે એવું ન થવા દેવું જોઈએ. જીંદગીનું સુખ અને સગવડ સાધી શકાય એવો વેપારી સંબંધ પરદેશ સાથે રખાય, પણ જીંદગીનું સત્ત્વ જ ચૂસાઈ જાય એવો સંબંધ ન રખાય.

હિંદુસ્તાન અત્યારે ચોભેરથી લૂંટાઈ રહ્યું છે. છતાં સાધને તેના લોક ભૂખે મરે છે, તેથી હવે તેની આંખ ઉઘડી છે. આ જાગૃતિની પાછળ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો પુરુષાર્થ હશે તો હિંદુસ્તાન પોતાનું બહુ તો કરી જ શકશે, પણ દુનિયાને પણ ચાલી રહેલા કચ્છા કંકાસમાંથી છૂટવાનો ઉપાય ખતાવશે.

૭-રાષ્ટ્રીય કેળવણી

સ્વદેશી ધર્મનું સ્વરૂપ હિંદુસ્તાને જેવું ઓળખ્યું હતું અને તે ધર્મને પોતાના જીવન સાથે ઓતપ્રોત કરી દઈ તેનું પાલન હિંદુસ્તાને જેવું સુંદર રીતે કર્યું હતું; એવું દુનિયામાં ભાગ્યે જ બીજા કોઈ દેશે કર્યું હશે. અને તે છતાં તે ધર્મના ભંગ હિંદુસ્તાન અત્યારે જોટલો કરી રહ્યું છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજો કોઈ દેશ કરે છે. હિંદુસ્તાને પરદેશી માત્ર જ વાપરવા માંડ્યો એમ નથી. તેણે કેળવણી પણ પરદેશી લેવા માંડી.

જે દેશની જેવી પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુકૂળ તે દેશની કેળવણીની પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. માણસ તે પરિસ્થિતિનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી લઈ પોતાનું જીવન સંસ્કારી અને સુખમય બનાવી શકે એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. મનુષ્યની બધી ઇન્દ્રિયોનો અને શક્તિઓનો વિકાસ થાય એ કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ; પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારે આવીને કેળવણીની જે પદ્ધતિ દાખલ કરી તેમાં તેના હેતુ કે ઉદ્દેશ આવા ન હતા. આપણા દેશની ભાષા કાંઈ બધા અંગ્રેજ જાણતા નથી, એટલે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે પોતાની અને રૈયતની વચ્ચે એક દુભાષીઆના વર્ગની તેમને જરૂર પડી. વળી આવડા મોટા દેશનો વહિવટ ચલાવવા તેમને કારકુનો ઇંગ્લંડથી લાવવા તો ન જ પરવડે, અને દેશી ભાષા ન જાણે એટલે તેવા અંગ્રેજો આવે તોપણ કામ ચાલે નહિ, માટે હિંદી કારકુનોની જરૂર પડી. ભોકો બણીને સરકારની કારકુની કરી શકે એવા ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીના પાયો નાંખાયા, અને એ ઉદ્દેશ સફળ થાય એવી જ રીતે આખી પદ્ધતિ રચવામાં આવી. આ પદ્ધતિથી જાણેલા માણસોને ઝટ ઝટ નોકરીઓ મળવા લાગી, એટલે ભોકો એ લાભથી લોભાયા અને દેશમાં કેળવણીની જુની પદ્ધતિ જે કાંઈ હશે તે વિસારી મૂકી. નવી કેળવણીની પ્રતિકા બહુ વધી.

દર વર્ષે કારકુન થવાની લાયકાતવાળા ભણેલા તો બહુ નીકળે, પણ કારકુનેની સંખ્યા તો મર્યાદિત જ હોય. એટલે ધણા નવી કેળવણી પામેલા નોકરી વિનાના રહ્યા. જે આ કેળવણી સાચી અને સંગીન હોત તો તો દુનિયામાં કાંઈ નોકરી એ એકંજ ધંધો નથી. કેળવાયલા માણસો હરકોઈ ધંધો કરી શકત, પણ અનુભવ તો એવો છે કે આ નવી કેળવણી પામેલા સરકારી નોકરી અથવા સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવનાર ધંધો, જેવા કે વકીલાત-તે સિવાય બીજા કશામાં કાવતા જ નથી.

આ તો આર્થિક વાત થઈ; પણ જીવન સંસ્કારી અને ઉદાત્ત થાય એ કેળવણીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તે તો જાણે ભૂલાઈ જ ગયો છે. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોની માહિતી નહોત, હિંદુસ્તાનનો ગૌરવપૂર્ણ પ્રાચીન ઇતિહાસ-તેથી તેઓ અજાણ હોય, હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ તેઓ ન જાણે, હિંદુસ્તાનની પરંપરા તેઓ ભૂલી જાય અને તેના રીતરિવાજને જંગલી માનતા થઈ જાય, હિંદુસ્તાનમાં અર્થશાસ્ત્ર તો હતું જ નહિ એવું શીખે અને તેના બદલામાં પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રનો ભાર મગજમાં ભરીને ફેરે, હિંદુસ્તાનનો પોશાક કામ કરવામાં અગવડરૂપ છે એવું માનીને હિંદુસ્તાનની ગરમ હવામાં શરીરને બાંધી નાંખે એવો પશ્ચિમનો પોશાક પહેરે, હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ પોતાના વિચારો છુટથી દર્શાવવા પૂરતી ખીલેલી નથી એમ માની અંગ્રેજી ભાષાનું સેવન કરે-તે એટલે સુધી કે સાધારણ વ્યવહાર પણ પોતાની ભાષામાં ન કરી શકે,—આ સ્થિતિ પરદેશી ઢબે કેળવાયલા આપણા હિંદીઓની થઈ છે. ઉપરનું આવરણજ પરદેશી હોય તે સહેજ કહાડી શકાય, પણ જ્યારે વિચાર પણ પરદેશી થઈ જાય ત્યારે સ્વદેશીની ઉન્નતિ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

માટે સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ અસહકારને કારણે કરવાનો છે તે વિચાર પણ કરવાની જરૂર છે. અસહકાર હોય કે ન હોય, પણ હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીની પદ્ધતિ તો હિંદુસ્તાનનાં બાળકોના

હૃદયમાં હિંદી સંસ્કારો પાડે, તેમને સ્વદેશપ્રેમી, સ્વાવલંબી અને તેજસ્વી બનાવે એવી જ હોવી જોઈએ. આપણી કેળવણી આપણે આપણા હાથમાં લઈએ તો જ તે બને અને તેટલા માટે જ આપણે ત્યાં વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આપણી શાળાઓમાં:-

૧. બધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા અપાય,
૨. આપણા દેશના બધા પ્રાન્તો માટે પરસ્પર વ્યવહારની સામાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની ખાસ શીખવવામાં આવે,
૩. દેશની વધતી જતી ગરીબી અટકાવવા માટે રેંટીઓ બધા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મ સમજીને ફેરવે,
૪. દેશ વિષેની માહિતી વિશેષે કરીને વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવે,
૫. જીવન એટલું બધું સાદું હોય કે માણસને ગરીબ જીંદગીનો કદી કંટાળો ન આવે, અને પાપ કરીને પણ મોજ કરીએ એવી વૃત્તિ માણસમાં ન રહે.

૮-અસ્પૃશ્યતા

આપણે અત્યારે સ્વરાજ્યની જે લડત લડી રહ્યા છીએ તે અંગ્રેજ લોકને આ દેશમાંથી હાંકી કહાડવા માટે નથી એ સમજવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાન દેશે બહુ પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રજાઓને આશ્રય આપ્યો છે. બહારથી આવેલી પ્રજા અહિં જીતનાર તરીકે ન રહે, પણ અહિંના વતનીઓ સાથે બળી જાય, આ દેશને જ પોતાનો સ્વદેશ કરે તો તેમને માટે આપણાં દાર ખુલ્લાં છે. પણ અંગ્રેજો તો અત્યારે અહિં માલેક થઈને રહેવા ઇચ્છે છે. આપણાં મિત્ર તરીકે તેઓ રહેવા ઇચ્છે તો આપણું તેમને સ્વાગત છે.

પણ તેઓ આપણી સાથે મિત્રભાવે નથી રહેતા, સમાનભાવે નથી રહેતા, એવી એક તરફથી આપણે ફરિયાદ કરીએ અને બીજી તરફથી આપણે પોતે આપણી જાતના જ માણસો સાથે સમાનભાવે ન વર્તીએ, તેમને આપણાથી હલકા ગણીએ, તેમને આપણા લક્ષ્યાંક રહેવા ન દઈએ, તેમની પૂરેપૂરી સેવા લઈએ છતાં તેમને અડીએ નહિ, એ કેવો અન્યાય કહેવાય ? આપણે દેડ, બંગી તથા ચમાર જાતને અસ્પૃશ્ય કહીએ છીએ. તેના દારણમાં એમ બતાવાય છે કે તેમનો ધંધો નીચો અને મેલો એટલે આપણે શું કરીએ ? આ વાંધો જરા ઉંડા ઉતરીને તપાસીશું તો તે જરાયે ખરો નહિ લાગે. દેડ લોકો મુખ્યત્વે વણવાનો ધંધો કરે છે. જે ધંધાથી પ્રજાનાં અંગ દંકાય એ ધંધાને કેમ નીચો કે મેલો ગણ્યો હશે તે સમજમાં જ ઉતરે એવું નથી. બંગી ગામડામાં ગામ સ્વચ્છ રાખવાનું કામ કરે અને શહેરમાં લોકનું મેલું ઉપાડવાનું તથા પ્રજાને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ કરે; પછી એ ધંધાને મેલો કેમ ગણાય ? જે ધંધો કોઈ ન કરે તો પ્રજા સડી સડીને મરી જાય તે ધંધાને નીચ કેમ ગણાય ? બંગી લોકો મેલા રહે છે તો આપણે તેમને સ્વચ્છ રહેતાં શીખવીએ, તેમની સાથે હળીએ બળીએ તો તેઓ જરૂર સ્વચ્છ રહે. મેલું તો માતાએ

બાળકોનું ઉપાડે જ છે તો તેથી શું તે નીચ ધંધો કરે છે, હલકો ધંધો કરે છે, મેલો ધંધો કરે છે એમ કહી શકાશે? કૂતરાં વગેરે પશુઓ તો મેલું ખાય પણ છે, છતાં તેને અડધું એ ભંગીને અડવા જેટલું ખરાબ નથી ગણાતું. શું માણસ અને તેમાંથી આપણી સેવા કરનાર, ઉપયોગી સેવા કરનાર, જેના વિના ચાલે નહિ એવી સેવા કરનાર, તેને આપણે પશુથી હલકો ગણવાનો અન્યાય કરીએ? છતાં હિંદુસ્તાન દેશમાં હજારો વર્ષ થયાં હિંદુ લોકોએ અન્યાય કરતા આવ્યા છે અને એ પાપની સજા આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

આપણા પોતાના જ દેશમાં અને બહારના દેશોમાં જ્યાં હિંદીઓ જન્મને વસ્ત્રા છે ત્યાં ગોરા લોકો આપણને અંત્યજ જેવા ગણે છે. ગોરા લોકના લત્તામાં હિંદીઓ રહી ન શકે, જે રસ્તા ગોરા લોકને ચાલવાના હોય તે ઉપર હિંદી ચાલી ન શકે, જે દુકાનેથી ગોરા લોકો માલ લેતા હોય ત્યાંથી હિંદી માલ ન લઈ શકે, જે ગાડીમાં ગોરા લોકો બેસવાના હોય તેમાં હિંદી બેસી ન શકે. આવી જ જાતનો અન્યાય આપણે આપણા અંત્યજ ભાઈઓ પ્રત્યે કરીએ છીએ. પછી ધર્મ કેમ આપણી દાદ સુણે? હિંદુ ધર્મ ઉપર વર્ષો થયાં ચ્હોટલું આ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક આપણે ધોયે જ છુટકો છે.

આ બાબતમાં વિચિત્રતા તો એ છે કે અંત્યજ લોકને અસ્પૃશ્ય ગણવાથી આપણા પાપને આપણે ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેમને અડવામાં અધર્મ થાય છે, પાપ થાય છે એમ આપણે માની બેઠા છીએ. બીજી રીતે બહુ સાધુવ્રતિના માણસો, કોઈનો દ્વેષ ન કરે એવા માણસો પણ અંત્યજોને અડવામાં પાપ માને છે. તેથી આપણું કામ અધર્મ છે. છતાં એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે આવા માણસો ધર્મનું સ્વરૂપ નથી જ સમજ્યા. શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ જેમના સમજવામાં આવ્યું છે તેમણે અત્યંતોને અસ્પૃશ્ય નથી ગણ્યા. નરસિંહ મહેતાને મહાભક્ત તરીકે આપણે સહુ પૂજીએ છીએ. તેઓ આપણામાં ઉંચામાં ઉંચી ગણાતી નાગરી ન્યાતના હતા; છતાં અંત્યજોને ત્યાં

જર્મ ભજન કરતા, તેમને ત્યાં પ્રસાદ લેતા. તેમની ન્યાતવાળા શરૂ-આતમાં તેમનો ઘણો તિરસ્કાર કરતા, તેમને ખૂબ દુનડતા, પણ એ અધુન નરસિંહ મહેતાએ ધીરજથી સહી લીધું, અને તે દિવસે તેમનો તિરસ્કાર કરનારી નાગરી ન્યાત, અત્યારે પોતાની નાતમાં નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્તનો જન્મ થયો તે માટે અભિમાન માને છે અને પોતાને ધન્ય ગણે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં એકનાથ કરીને મહા સમર્થ સાધુ થઈ ગયા. તેઓ એક વખત અપોરે નદીએ ન્હાવા જતા હતા. નદીની રેતી તડકાથી ખડુ તપી ગઈ હતી. ત્યાં થઈને એક અંત્યજ આગક જતું હતું અને પગ દાઝવાથી તે રડતું હતું. સાધુ એકનાથે તે આગકને ઉપાડી લીધું અને તેને ઘેર મૂકી આવ્યા. વિચાર કરો કે અંત્યજ આગકને અડવાથી એકનાથની પવિત્રતા ઘટી કે આ દયાનું કર્મ કરવાથી તેમની પવિત્રતા વધી? આ એકનાથનો પુત્ર ખડુ કટ્ટર કર્મકાંડી પંડિત હતો. પિતાનું આ વર્તન તેને જરાયે ન ગમ્યું. એવામાં એક વાર એવું બન્યું કે એકનાથના પિતાશ્રીનું શ્રાદ્ધ હતું અને બ્રાહ્મણોને જમાડવા માટે રસોઈ બની રહી હતી. કેટલાક અત્યંતે તેમના ખારણા આગળથી જતા હતા તેમને રસોઈની સુવાસ આવી અને તેઓ બોલ્યા કે વાહ જે રસોઈની આવી સરસ વાસ આવે છે તે કેટલી સુંદર હશે? એકનાથે આ સાંભળ્યું. તેમણે પેલા અંત્યજને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે ભાઈઓ આ રસોઈ જમવાનું તમને મન થયું છે તો જમવા બેસી જ જાઓ. પોતાને હાથે પીરસીને તેમણે અંત્યજને જમાડ્યા. પછી પેલા બ્રાહ્મણોના કોપનું તો પૂછવું જ શું? શ્રાદ્ધમાં બ્રહ્મભોજનને માટે કરેલી રસોઈ અંત્યજને જમાડી દે? એકનાથે તેમને માટે ખીણ રસોઈ કરાવવાનું કહ્યું, પણ બ્રાહ્મણોએ તેના ખડુ તિરસ્કાર કર્યો અને કોઈ તેને ત્યાં જમવા ગયું નહિ. આ એકનાથને અસ્પૃશ્યતાનો બાધ ન હતો, અંત્યજે ઉપર પ્રેમ હતો, તે માટે તેમને તિરસ્કાર વેઠવો પડ્યો. પણ આજે મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ સહુ એકનાથને પૂજે છે.

ગાંધીજીને આપણે મહાત્મા ગણીને પૂજીએ છીએ. તેમની પવિ-
 અને કહાપણુ વિષે આપણને બહુ માન છે, તેમનાં દર્શનથી
 મણે પોતાને પાવન થયેલા માનીએ છીએ. તેઓ ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક છે.
 તેઓ જ પોકારી પોકારીને કહે છે કે અંત્યજને અસ્પૃશ્ય મા-
 નો; એ અસ્પૃશ્યતા કહાડી નહિ નાંખે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનના
 કોઈકું સ્વરાજ્ય નથી, સાચું સ્વરાજ્ય નથી.

૯-હિંદુમુસલમાન એકતા

એ માણસ પડોશમાં રહે એટલે તેમણે એક ખીજન વિષે જાણવું જોઈએ, એકખીજ સાથે હળીમળીને રહેવું જોઈએ, એકખીજને મદદ કરવી જોઈએ, અને બહુ મ્હોટું કામ કરવું હોય ત્યારે ખન્ને જણાએ એક થવું જોઈએ. આને પડોશના ધર્મ કહે છે. હિંદુ અને મુસલમાન આવા પડોશી છે. પડોશીપડોશીમાં જો દેવ કે અણુવિશ્વાસ હોય તો માણસ સુખે ન રહી શકે. પડોશીનું તુકસાન કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો જો માણસ વિચાર કરે તો ખન્નેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખન્નેને લડવું પડે.

મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન થયાને લગભગ તેરસો વર્ષ થયાં છે. હિંદુધર્મ ક્યારે સ્થપાયો તે કહી શકાતું નથી. તેને! ઇતિહાસ પાંચ છ હજાર વર્ષનો તો છે જ. એટલે હિંદુ ધર્મ મ્હોટો બાઈ ગણાય. હિંદુ ધર્મ પોતાના દેશમાં જ વસ્તી કરીને રહ્યો છે, જ્યારે મુસલમાની ધર્મ પહેલેથી જ બધે ફેલાવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. મુસલમાની ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં બારસો વર્ષ પડેલાં આવ્યો, છતાં આ ધર્મ વિષે આપણે પૂરતું જાણતા નથી એ કેટલું ખોટું? પડોશધર્મ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મની માન્યતાઓ શું છે, મુસલમાન લોકોએ દુનિયામાં શું શું કર્યું છે તે હિંદુઓએ કાંઈક તો જાણવું જોઈએ. મુસલમાનોએ પણ ગીતામાં શું લખ્યું છે, તુલસી-રામાયણની વાર્તા ઉપરથી કયો બોધ લઈ શકાય છે, યમ-નિયમો શું છે વગેરે જાણવું જોઈએ. એવો પ્રયત્ન શહેનશાહ અકબરના વખતમાં થયેલો હતો, અને તેથી તે વખતમાં આપણે બહુ જ સંપ અને હેતથી રહેતા હતા.

હિંદુ લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ જુદી છે, મુસલમાનોની જુદી છે. મુસલમાન લોકોને મૂર્તિની પૂજા કરવી એ પાપ લાગે છે, હિંદુઓને ગાય મારવી એ પાપ લાગે છે, એ વાત સાચી છે, છતાં ખન્ને ધર્મમાં ઇશ્વર વિષે ભક્તિ, પ્રાણીમાત્ર વિષે દયા, સમ્યાધ,

ધીરજ અને સખૂરી વગેરે તત્ત્વો સરખાં જ છે. આપણે એકબીજાને વાંક કહાડી ઘણા દિવસ સુધી લડ્યા અને વિખૂટા પડ્યા. નહિ તો પડોશ-ધર્મ પ્રમાણે એકબીજાને ઝાળખતાં અને એકબીજા સાથે પ્રેમથી રહેતાં આપણને તેરસો વર્ષ ન લાગત.

એનો અર્થ એ નથી કે આપણે આજ સુધી હમેશાં લડતા જ આવ્યા છીએ. અનેક રીતે આપણે હળીમળીને પણ રહ્યા છીએ. ખાખર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે સાંગા રાણા અને ઇબ્રાહિમ લોદીનો ભાઇ મહમદશાહ મળીને તેની સામે લડ્યા હતા. અહમદશાહ અબદલી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરી આવ્યો ત્યારે દિલ્હીના આદશાહ અને દક્ષિણના પેશ્વાઓ તેની સામે એક થયા હતા. અકબરના વખતમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના શરસીમાં અનુવાદ થયા હતા અને હિંદુ પંડિતો કુરાન પઢતા અને ફારસીમાં કવિતા રચતા. અબુલ ફઝલ અને ફૈઝ બન્ને ભાઇઓ સંસ્કૃતના વિદ્વાન પંડિત હતા. અકબરે બાણભટ્ટની કાદમ્બરી ઉપર ટીકા લખાવી હતી. શાહજહાનના દીકરા દારાએ ઉપનિષદોનો સાર ફારસીમાં આપ્યો છે. તૈમુર લંગના પૌત્રે હિંદુ જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરેલો. જેમ અકબરે ધર્મમાં સુધારો કરી બધાને રૂએ એવો એક દીન-ઈ-ઈલાહી નામનો નવો સંપ્રદાય શરૂ કર્યો હતો તેમ હિંદુ ધર્મમાં પણ શીખ ધર્મ અને કબીર સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયા છે.

આપણે લડ્યા તે ઘણે ભાગે સ્વાર્થથી, લોભથી અથવા અજ્ઞાનથી. ઝતુની લોકોએ તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ કેટલીક વખતે આપ્યું, પણ જાતિ જાતિ વચ્ચે કાંઈ તેવું હાડવેર હતું જ નહિ. મુસલમાનો સામે લડનાર મરાઠા રાજા શિવાજી પણ પોતાના લશ્કરમાં પઠાણ લોકોને રાખતો અને લૂંટમાં કરાને શરીફનું પુસ્તક હાથ આવે તો માન સાથે તે પાછું મોકલતો. મુસલમાની પીરોની તે માનતા પણ રાખતો. શિવાજીએ મુસલમાની ધર્મનો વિરોધ કર્યો નથી. તે તો હિંદુ લોકોને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા મેળવવા પૂરતો અને અન્યાય દૂર કરવા પૂરતો જ

લડ્યો છે. દક્ષિણમાં મુસલમાન રાજની દિવાનગિરી હમેશાં હિંદુઓ જ કરતા આવ્યા છે. સને ૧૮૫૭માં જ્યારે અંગ્રેજ લોકોને હાંકી કહાડવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે હિંદુ અને મુસલમાન યરાયર એક થયા હતા. એકબીજા સાથે લડી લડીને આપણે એકબીજાને સમજતા થઈ ગયા હતા અને દરેક જણને એનો પોતાનો ધર્મ ફીક છે એ માન્યતા ઉપર આપણે આવ્યા હતા. હિંદુ લોકો મુસલમાની ધર્મમાંથી ખૂબ શીખ્યા અને મુસલમાનો ઉપર પણ હિંદુ વિચારોની અને રહેણીની ખૂબ અસર થઈ.

પણ જુના દુશ્મના સમૂળગા પતી ગયા ન હતા, એટલામાં અંગ્રેજોની ભેદનીતિ, એટલે એ જણને લડાવી વચમાં પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની યુક્તિ, ચાલી. પહેલેથી જ દૂર દૂર રહેલા આપણે એકબીજા વિષે મનમાં શંકા લાવવા લાગ્યા. અંગ્રેજ લોકોની ઇતિહાસ લખવાની ઢબ જ એવી છે કે જ્યાં પક્ષ ન હોય ત્યાં નવા પક્ષ ઉભા થાય. અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે આપણે પોતપોતાના ધર્મ ભૂલી ગયા અને જુના ઐતિહાસિક ઝઘડાઓ ઝરી જંગમ કરી લડવા લાગ્યા.

કેટલાક લોકોએ, ઝઘડાનું મૂળ ધર્મ છે, માટે ધર્મ જ કહાડી નાંખવો, પછી એકતા પોતાની મેળે થઈ જશે એવો ઉપાય સૂઝાડ્યો. પણ ધર્મ તણ દઈએ તો રહે શું ? શુદ્ધ સ્વાર્થ અને સ્વચ્છંદ. સ્વાર્થથી માણસ કાયમને માટે એક થઈ શકતા જ નથી; એટલે અણુવિશ્વાસ તો વધ્યો જ. આ રીતે હિંદુ-મુસલમાનો સવાલ ઉભો થયેલો છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આ બે કોમ વચ્ચે સમાધાન કરવાનો પહેલેથી જ પ્રયત્ન કર્યો છે. લખનૌમાં સને ૧૯૧૬ની મહાસભામાં આવું સમાધાન થઈ ગયું. આ સમાધાન કરવા માટે લોકમાન્ય તિલક મહારાજે ખૂબ મહેનત કરી હતી. તેઓ જાણતા હતા કે હિંદુ-મુસલમાનના ઐક્ય વિના સ્વરાજ્ય સંભવે જ નહિ; તેથી જ તેમણે હિંદુઓના હકનો કશો આગ્રહ રાખ્યા વિના લખનૌમાં સમાધાન

કર્ચું. તે વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે મુસલમાન લોકોને આપણે જે ભાગ આપ્યો છે એથી વધારે તેઓ માગત તોપણ હું તેમને આપવા તૈયાર થાત. મુસલમાનો આપણા ઉપર જીલમ કરશે એવી મને ખીંક નથી, અને કરશેજ તો તેઓ આપણા ભાઈ છે, જોઈ લઈશું.

અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કાંઈ ઓછો કર્યો નથી; પણ આખરે તેમની નીતિથી જ હિંદુમુસલમાનની એકતા દૃઢ થતી જાય છે. અંગ્રેજોએ હિંદુઓને દાખી દઈ મુસલમાનોને પણ દગો દીધો, તેથી હિંદુમુસલમાન, અને ઉપર ઝૂમવું આ મહાન સંકટ જોઈ એક થઈ ગયા છે. ખિલાફત વગર સ્વરાજ્ય નથી અને સ્વરાજ્ય વગર ખિલાફત નથી, એ તો હવે અને સમજતા થઈ ગયા છે.

હિંદુઓની સંખ્યા મોટી છે, અને મુસલમાનોનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હિંદુસ્તાન બહાર હજીએ છે એટલે અને સરખી જ યોગ્યતા વાળા છે. અને સંપત્તી ન રહે તો અનેનો નાશ થવાનો છે અને અને જો ક્ષમાવૃત્તિથી અને પ્રેમથી એકબીજાનો વિશ્વાસ મેળવી શકે તો દુનિયામાં કોઈ પણ શક્તિ તેમનો નાશ કરે એમ નથી.

હિંદુમુસલમાનની એકતા એ જ સ્વરાજ્યનો પાયો છે. આ એકતામાં જે સદ્ગુણો આપણે કેળવીશું તેથી હિંદુસ્તાનની નહાની મોટી બધી કામો પણ નિર્ભય થઈ જશે. હિંદુસ્તાન ઈશ્વરે અનેક કામોના એક કુટુંબ જેવું સરજેલું છે, માટે કુટુંબનો નિયમ લાગુ કરીને જ આપણે સ્વતંત્ર અને સુખી થઈ શકીશું.

હિંદુમુસલમાન એક થઈજોખીજી કામો ઉપરજીલમ ગુજારશે તો તેમની એકતા લૂંટારાના સંઘ જેવી થઈ જશે. લૂંટારા કરવા એક થયેલા ડાકુઓ લૂટવા માટે બ્યારે બહારનો કોઈ માણસ ન મળે ત્યારે એક બીજાનેજ લૂંટે છે. આપણે તે રીતે વર્તીશું તો આપણું પણ તેમજ થવાનું. આપણે પોતે નિર્ભય થઈ બધાને અભયદાન આપવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં નિર્ભયતા હશે તો જ હિંદુસ્તાન ટકી શકશે.

૧૦-સ્વરાજ્ય

ઉપરનાં પ્રકરણો ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને સ્વરાજ્ય માટે આપણે શું શું કરવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આવ્યો હશે. પરંતુ સ્વરાજ્ય એ શું, એ પણ આપણે સમજવું જોઈએ. સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા આપીએ તો તો એમ કહેવાય કે હિંદુસ્તાન દેશમાં હિંદી ભોક્તા મરજી પ્રમાણે રાજ્યવહિવટ ચાલે તેનું નામ સ્વરાજ્ય; પછી એ વહિવટ હિંદી ચલાવે કે અંગ્રેજ ચલાવે. વહિવટ ચલાવનાર તો પ્રજાનો નોકર કહેવાય, પણ તે સાચો નોકર જ હોવો જોઈએ. હાલ વહિવટ ચલાવનારો શેઠ થઈને બેઠા છે અને પ્રજામતને ખીલકૂલ ગણુકારતા નથી, તેના જેવું ન હોવું જોઈએ.

ત્યારે આપણું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારની સ્થિતિમાં શું શું ફરકાર થવા જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીએ. એક વાત તો આપણે જોઈ ગયા કે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવનાર અમલદારો પ્રજાના શેઠ નહિ, પણ નોકર હોવા જોઈએ. ખીજી વાત એ છે કે હિંદુનો રાજ્ય વહિવટ એવો હોવો જોઈએ કે જેથી હિંદી પ્રજાનું હિત સચવાય. આપણે કોઈ ખીજા દેશને નુકશાન નથી કરવા માગતા, પણ આપણા લોક ભૂખે મરે અને તેમને પૈસે ખીજા દેશો તગડા થાય એ આપણે અટકાવવા જ માગીએ છીએ. અત્યારે જે રાજ્યવહિવટ ચાલી રહ્યો છે તેમાં પરદેશી વેપારીઓને, ખાસ કરીને અંગ્રેજ વેપારીઓને આ દેશમાં કેટલીક એવી છુટો છે અને કેટલાક એવા ખાસ હકો મળેલા છે, જેથી તેમનો વેપાર અહિંના લોકના ભોગે ખૂબ જામે છે. આપણા દેશમાં મુઝલક અનાજ પાકે, છતાં તે બધું ઢગલેઢગલા અહિંથી પરદેશ વહી જાય, એટલે અહિંના ગરીબ લોકોને તેની મોંઘવારી ભોગવવી પડે. કપાસ જોઈએ તેટલો પાકે છતાં કાપડ પરદેશથી લાવવું પડે એવો જે વેપાર આજે ચાલી રહ્યો છે તે આપણા સ્વરાજ્યમાં

ન જ ચાલી શકે. પરદેશ સાથે સ્વરાજ્યમાં વેપાર તો જરૂર ચાલે, પણ આપણા દેશને લાભદાયક હોય તેવો વેપાર ચાલે, આપણા દેશને નુકશાનકારક હોય તેવો ન ચાલે. આપણા લોકને જોઈએ તે કરતાં વધુ અનાજ અને કપાસ હોય તે આપણે જરૂર પરદેશ મોકલીએ. જેનો આપણે ઉપયોગ ન હોય અને ખીજ દેશને ઉપયોગ હોય એવી ચીજ આપણે પરદેશ મોકલીએ; આપણી સગવડની ચીજને આપણે પરદેશ જઈને લઈ પણ આવીએ. પણ આપણે, જેના વિના સગવડ તાથી ચાલી શકે એવું હોય એવી ચીજને* લાવીને તે વડે પરદેશીઓ આપણાં બજાર ભરી મૂકે છે અને આપણા અણુસમજી વર્ગને તે માલ લેવા લલચાવે છે એમ ન બનવા દેવું જોઈએ. એટલે સ્વરાજ્યમાં હિંદી લોકોની મરજી વિના એક પાઈનો પણ માલ પરદેશથી આ દેશમાં આવી ન શકે, તેમ એક પાઈનો પણ માલ આપણા લોકોની મરજી વિના આપણા દેશમાંથી પરદેશ જઈ ન શકે.

તેવી જ રીતે લશ્કરનું છે. આપણા દેશના રક્ષણ માટે જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધારે લશ્કર ઈંગ્લાંડ તેના ખીજ દિશ્ત સાચવવાની ખાતર હિંદુસ્તાન ખાતે રાખે છે અને તેનું ખર્ચ હિંદુસ્તાનના લોકોને માથે પડે છે. એ લશ્કરનો ઉપયોગ ઈંગ્લાંડના ખીજ દેશો સાથેના ઢગ્ગા યુદ્ધવામાં તથા હિંદુસ્તાનના જ લોકોને તેમના પોતાના દેશના ભલા માટે પ્રયત્ન કરતા અટકાવવામાં થાય છે. સ્વરાજ્યમાં લશ્કરનાં ખર્ચ નાહક આવડાં મોટાં ન હોય, હિંદી લોકોની મરજી વિરુદ્ધ હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો એક પણ સિપાઈ હિંદુસ્તાન બહાર લડવા ન જાય. એ લશ્કરનો ઉપયોગ લૂંટારા તરફથી સરહદનું રક્ષણ કરવામાં થાય. લશ્કરનો ડર પ્રબળ તે હોય જ નહિ, ચોર લૂંટારા અને બદમાશને જ હોય. વળી હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ હિંદી લોકો જ કરે એ સ્વાભાવિક છે, માટે સ્વરાજ્યના લશ્કરમાં હિંદી લોકો જ હોય.

રક્ષણને માટે બહારના સિપાઇઓ ઉપર જે પ્રજા આધાર રાખે છે તે ખાયલી અને બીકણ થઈ જાય છે.

આપણા સ્વરાજ્યમાં હિંદની પ્રજાની સ્થિતિનું અને હિંદી સંસ્કૃતિનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિમ્બ હોય. આપણો દેશ સૈદ્ધાંતોથી લૂંટાઈ લૂંટાઈને અત્યારે ગરીબ બની ગયો છે. તેના રાજ્યવહિવટમાં પણ તે ગરીબીનું પ્રતિબિમ્બ પડતું જોઈએ; એટલે સ્વરાજ્યમાં રાજ્યના અમલદારો ભારે ભારે પગાર ખાનારા ન હોય, રાજ્યનાં દફતરખાનાં માટે કેવળ ભભકાને ખાતર આલેશન મકાનો ઉભાં ન કરેલાં હોય, રાજ્યના મુખ્ય વહિવટ કરનારા પ્રજાથી દૂર પાંચસેમા મજલા ઉપર રહેનારા ન હોય. હિંદની સંસ્કૃતિ અનુસારે તો રાજ્યના અમલદારો બ્રાહ્મણવૃત્તિના સાદું અને સંયમી જીવન ગાળનારા તથા કેવળ પ્રજાનું જ હિત હમેશાં દષ્ટિમાં રાખનારા હોય.

સ્વરાજ્યમાં શિક્ષણની પદ્ધતિ પણ દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય, તે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પાઠ ઉપરથી વાંચકોના સમજવામાં આવી જાયું હશે. ન્યાયની રીત પણ આપણા દેશની પદ્ધતિ, જે સાદી અને સસ્તી હતી, તે મુજબ હોવી જોઈએ, તે તમે ‘કોર્ટ અને લવાદ’ નો પાઠ આગળ આવશે તે ઉપરથી સમજી શકશો.

પણ આ બધું કરવા માટે ય પહેલાં જોઈ ગયા તેમ આપણે આપણા પોતાના પ્રયત્ન ઉપરજ આધાર રાખવો જોઈશે અને છેક પાયામાંથી આપણી ઢળ પ્રમાણે અને આપણને અનુકૂળ આવે એવું ચણતર આપણે ઉપાડવું જ જોઈશે.

આ માટે આપણા ગામના અથવા શહેરના રાજ્યથી આપણે શરૂઆત કરવી જોઈએ.

૧૧-ગ્રામ પંચાયત

કોઈપણ રાજ્યમાં પ્રજાના હિતને સારૂ આટલાં કામ તો થવાંજ જોઈએ:

૧ પરદેશીના હુમલાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

૨ પ્રજાના એકેએક માણસના જનમાલની સલામતી માટે બંદોબસ્ત રાખવો; એટલે કે પ્રજામાંથી કોઈ કોઈને મારી ન શકે અથવા કોઈ કોઈનો માલ ઉપાડી ન જાય એની સંભાળ રાખવી.

૩ વ્યાપારને અંગે અથવા બીજી કોઈ બાબતમાં દૈયતમાં એક-બીજા વચ્ચે તકરાર પડે તેના ન્યાય કરવો.

૪ પ્રજાનાં બાળકોને કેળવણી આપવી.

૫ જનસુખાકારી માટે વ્યવસ્થા કરવી; એટલે કે લોકની સગવડને માટે રસ્તા બાંધવા, તથા તે સારી સ્થિતિમાં રાખવા, ખેતીના ઉપયોગ માટે નહેરો ખોદાવવી, લોકોને ચોકખું પાણી પીવાનું તથા વાપરવાનું મળે તેના બંદોબસ્ત કરવો, પ્રજાનું આરોગ્ય જાળવવાઈ રહે તે માટે સ્વચ્છતા રાખવી, રોગો ઉત્પન્ન થવા ન પામે તેવા દુધિાંને લઈ રાખવા અને તે છતાં કદાચ રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી બચવા માટે દવાખાનાં વગેરે બંધાવવાં અને મ્હોટાં શહેરો તથા પ્રખ્યાત અને પવિત્ર સ્થળો, જ્યાં ઘણા લોકની આવજા હોય, ત્યાં પ્રવાસીઓને રહેવા માટે ધર્મશાળાઓ અથવા મુસાફરખાનાં રાખવાં.

અંગ્રેજી અમલ આપણા દેશમાં શરૂ થયો તે પહેલાં ઉપર ગણાવ્યાં તેમાંથી ઘણાં એવાં કામ રાજ્યને કરવાં પડતાં. રાજ્ય તરફથી પરદેશીના હુમલા સામે તથા અંદરથી કોઈ બંડ કરે તેની સામે પ્રજાનું રક્ષણ કરવા લશ્કર રહેતું અને રાજ્યમાં જરૂરનાં સ્થળોએ કિલ્લા બાંધી તેનાં મથકો રાખવામાં આવતાં તથા પ્રજાની સગવડ માટે રાજ્યનાં

મુખ્ય મુખ્ય શહેરો તથા ઉપયોગી સ્થળોને જોડનારા ધોરી રસ્તાઓ રાજ્ય તરફથી આંધવામાં આવતા, તથા તે રસ્તે જતા આવતા લોકો અને ચાલતા વેપારની સલામતી માટે પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો. આ સિવાયનું ઘણું કામ દરેક ગામ અથવા શહેર પોત-પોતાનું કરી લેતું.

દરેક ગામમાં તે ગામની વ્યવસ્થા ગામનો એક પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર કરતો. તેને પટેલ અથવા મુખી કહેતા. તે ગામમાં કાંઈ ગુન્હા અને તેની તપાસ કરતો અને ગુન્હેગારને ગામના વડિલ અને ડાહ્યા માણસોના પંચ સમક્ષ ન્યાય માટે રજુ કરતો. ગામની ચોક્કી કરવાની ફરજ પણ તેના ઉપર રહેતી અને તેમાં તેને મદદ કરવા માટે ગામના વિસ્તાર પ્રમાણે ચાર, છ અથવા આઠ ચોક્કીદાર રાખવામાં આવતા.

ગામનાં દરેક ખેડૂતનાં પોતપોતાની ખાનગી માલકીનાં ખેતરો હોય તે ઉપરાંત કેટલાંક ખેતરો ગામ ખાતે રાખવામાં આવતાં. તેમાં ગામનાં દોર ચરતાં તથા માટી વગેરે લેવા માટે તેનો ઉપયોગ થતો. ગામના બધા ખેડૂતોનાં ખેતરોની નોંધ રાખવામાં આવતી. દરેક ખેડૂત પાસે કેટલી જમીન છે, જમીન કયા કયા પ્રકારના વાવેતર માટે લાયકની છે, તેમાં કયા કયા પાક ઉગાડવામાં આવે છે અને દર વર્ષે તેમાંથી કેટલું ઉત્પન્ન થાય છે આ બધાની નોંધ એક પત્રકમાં રાખવામાં આવતી. આ પત્રક રાખનારને તલાટી અથવા કુળકર્ણી કહેતા. ગામમાં મુખ્યત્વે તો ખેડૂત લોકોની વસતી હોય, પણ તેમને બીજા માણસોની મદદની તો જરૂર પડે જ. તે માટે દરેક ગામમાં જોષી, હજમ, ભટ, ધોખી, મોચી, કુંભાર, સુતાર, લુહાર, ભંગી વગેરેને ખાસ બોલાવીને વસાવવામાં આવતા. જોષી સારા નરસા પ્રસંગનાં મુહૂર્ત જોઈ આપે. ભટ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવે તથા ગામનાં છોકરાંને ભણાવે. હજમ ગામના લોકોની હજમત કરે, ચોરનું પગલું શોધવા કે એવા કાંઈ કામે ચોક્કીદાર સાથે રાતવરત જવાનું હોય તો

મસાલ લઈને જાય, ગામમાં કાંઈ લગ્નપ્રસંગ હોય ત્યારે પણ રાતે મસાલ લઈને આવે. ઘોળી લોકોનાં કપડાં ધુએ, મોચી કોસ શીવી આપે, કુંભાર માટીનાં વાસણ ઘડી આપે, સુતાર હળ કરી આપે, લુહાર કોસ વગેરે લોહનો સામાન કરી આપે, અને ભંગી ગામની સ્વચ્છતા રાખે. આ બધલ ગામની જમીનમાંથી દરેકને ખેડી ખાવા સારૂ થોડી થોડી જમીન મળતી. ચોખીદાર તથા તલાટીને પણ જમીન મળતી, અને વેતન કહેતા અને તે ઉપરાંત ખેતરમાંથી વાઢી લાવીને અનાજ ખજામાં નાંખે ત્યારે તેમાંથી કાંઈક કાંઈક આપવામાં આવતું વળી પુત્રજન્મના, લગ્નના કે એવા બીજા ખુશાલીના પ્રસંગ હોય ત્યારે તેમને બહિસ પણ મળતી.

આ ઉપરાંત ગામના મંદિરના નિભાવ માટે પણ જમીન અલગ કહાડવામાં આવતી અને તેની વ્યવસ્થા મંદિરનો પૂજારી કરતો. આ પૂજારી કાંઈક ભણેલો હોય તો તે પણ ગામનાં છોકરાંને ભણાવતો. ગામ પર લૂંટારા કે ધાડપાડુ આવે તો તો આખું ગામ જ પોતાનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહેતું. ગામમાં કોઈ ઉદાર ગૃહસ્થ હોય તે ગામમાં ફૂવા, વાવ કે ધર્મશાળા બંધાવે. અથવા ગામલોક ઉધરાણું કરીને પણ આવાં સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામ કરાવી લેતા. તેનું સમારકામ ગામાત ઉપજમાંથી થતું.

ગામના દરેક કુટુંબનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું મંડળ ગામનું મહાજન ગણાતું અને તેનું કામકાજ ગામના ખાસ આબરૂદાર અને વયોવૃદ્ધ માણસો કરતા. ગામના લોકમાં કોઈ વચ્ચે કાંઈ તકરાર પડે તો તેના ન્યાય મહાજન એકઠું મળીને કરતું.

આ રીતે સમાજની બધી જરૂરીયાતો માટે દરેક ગામ લગભગ સ્વયંપૂર્ણ રહેતું. પરદેશી રાજના હુમલાથી રાજ્ય સાથે તેમને સંબંધ રહેતો અને લશ્કરના ખર્ચ માટે રાજ્યને ગામ તરફથી કર આપવામાં આવતો. આ કરની રકમ ઘણું ખર્ચ આપ્યા ગામના મહાજન સાથે રાજ્યના અમલદારો નક્કી કરી લેતા અને રાજ્યને

દરેક ખેડૂત પાસેથી ઉધરાવવાની ચિંતા રહેતી નહિ. રાજ્યને ભરવાના વાર્ષિક કરની રકમ ગામનું મહાજન એકઠું મળીને દરેક ખેડૂતને જે પ્રમાણે પાકયું હોય તે પ્રમાણમાં તેની પાસેથી વસુલ કરી લેતું. દરેક ગામ પોતાની વ્યવસ્થા પોતાની મેજે કરી લે એવી આ પદ્ધતિને ગ્રામપંચાયત કહેતા. દેશમાં મોટી રાજ્યકાન્તિ થાય, એક રાજ્યસત્તાનો નાશ થઈ તેની જગાએ બીજી રાજ્યસત્તા સ્થપાય તોપણ આ ગ્રામપંચાયતની વ્યવસ્થામાં કંઈ વિદ્ય પડતું નહિ. હિંદુસ્તાનમાં અનેક વિગ્રહો થયા છે, અનેક રાજ્યો બદલાયાં છે, પણ આ ગ્રામ પંચાયતની પદ્ધતિ એટલી જુની છે કે એની શરૂઆત ક્યારે થઈ એ પણ નક્કી કરી શકાતું નથી. તે બહુ જુના કાળથી અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ સ્થપાયો ત્યાં સુધી ચાલતી આવી હતી.

અંગ્રેજ લોકોનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે દેશમાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો પડી ગયેલાં હતાં અને તેમનામાં અંદર અંદર કજીઆટંટા પણ બહુ ચાલતા. કોઈ રિથર સત્તાને અભાવે રાજ્યમાં અંધાધુંધી બહુ હતી અને તેથી લોકો પણ કંટાળી ગયા હતા. અંગ્રેજ લોકોએ આ અંધાધુંધીમાંથી શાન્તિ સ્થાપી એની કોઈ ના પાડતું નથી; પણ તેણે બધી સત્તા એકઠત્યુ કરી નાંખી. ગ્રામપંચાયતનું રહસ્ય અને ખુબી જ એ પરદેશી લોકો હજી સમજી શક્યા નથી. તેમણે તેમના અજ્ઞાનમાં દુનિયાની આ એક ભારેમાં ભારે હિતકારી સંસ્થાનો નાશ કરી નાંખ્યો.

અત્યારે પણ તમે ગામડાંમાં પટેલ અને તલાટી જોશો; પણ તલાટી હવે લોકોનો નોકર નથી, તે તો સરકારનો નીમેક્ષો નોકર હોય છે. પટેલ પણ પોતાને લોકોનો આગેવાન નહિ, પણ સરકારી નોકર સમજે છે; છતાં પટેલ હજી કેટલેક દરજ્જે પ્રજાનો માણસ છે ખરે. અને તેટલે દરજ્જે તેનું ગામમાં માન પણ હોય છે. ગામના કજીઆ પતાવવાની મહાજનની સત્તા પડી ભાંગી છે. લોકોને એમ થઈ ગયું છે કે પોતાના જાણીતા માણસો મફત ન્યાય કરે તેના કરતાં ન્યાય માટે પૈસા આપવા પડે અને તે અજાણ્યા માણસને હાથે થાય તે સાફ !

ખરે જ, ગાણસની પડતી થવાની હોય છે ત્યારે તેને ઉંધી જ મતિ સૂઝે છે. સરકારી અદાલતોનું પોક્કળ આપણે થોડી વારમાં જ જોઈશું.

હવે આંખ ઉઘડી છે એટલે આ મહાજન પાસે ન્યાય કરાવવાની પદ્ધતિ ફરી દાખલ કરવી આપણા હાથની વાત છે. આપણામાં ‘પંચ ત્યાં પરમેશ્વર’ એવી કહેવત ચાલે છે, તે આપણાં પંચો અસલ કેવો સરસ ન્યાય કરતાં હશે તે બતાવે છે. પંચના ન્યાય વિષે અત્યારે સાફ નથી કહેવાતું, પણ તે આજ સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર થયેલી પ્રગ્ન કદી પોતામાં રહેવા દે જ નહિ. શુદ્ધ ન્યાય ફરી શકવા બેઠકું પણ પંચ ન્યાયી ન થાય તોપણ સ્વરાજ્ય કેમ મળે ?

માટે આપણે સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે પ્રથમ આપણી જુનની ગ્રામપંચાયતની સ્થાપના કરવી પડશે. દરેક ગામે પોતાનો ન્યાય પોતાના પંચ મારફતે જ કરાવવો જોઈશે. દરેક ગામે પોતાનાં બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા પોતાની મેળે જ કરી લેવી જોઈશે. દરેક ગામે પોતાની સ્વચ્છતાનો બંદોબસ્ત પોતે જ કરી લેવો જોઈશે. દરેક ગામે ચોર, લૂંટારા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું બળ મેળવી જ લેવું પડશે. દરેક ગામે પોતાને જોઈતું અનાજ પોતાના ગામમાં સંઘરી રાખવું જ જોઈશે. દરેક ગામે પોતાનું કાપડ પોતાના ગામમાં જ બનાવી લેવું પડશે. આટલું થાય એટલે આપણે સ્વરાજ્યનો પાયો માંડ્યો કહેવાય.

૧૨-મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ

અંગ્રેજ સરકારે પોતાની રાજ્યસત્તા આ દેશમાં સ્થાપાને બુની આમપંચાયત તોડી પાડી, પણ તેમને પોતાને જ આખા દેશની બધી આજ્ઞાઓની વ્યવસ્થા કરવી કઠણ લાગી અને કેટલીક આજ્ઞાઓમાં તે દેશીઓની મદદ લેવાની જરૂર પડી જ. તેવામાં લૉર્ડ રિપન નામના એક ઉદાર દિલના વાઈસરોયે ઇંગ્લંડમાં જેવું પ્રતિનિધિરાજ્ય છે તે પદ્ધતિનું પ્રતિનિધિરાજ્ય ચલાવવાની લોકોને તાલીમ મળે એ આશયથી, શહેરોને પોતાની કેટલીક વ્યવસ્થા પોતે જ કરી લેવાનું એક કાયદો કરાવીને સોંપ્યું.

ગયા પ્રકરણમાં સમાજના લિતને માટે રાષ્ટ્રે કરવાનાં જે કામો ગણાવી ગયા તેમાંથી દરેક શહેરને પોતાની શેરીઓ સ્વચ્છ રાખવાનું, પોતાનાં બજાર સાફ કરવાનું, શેરીઓમાં રાત્રે અજવાળા માટે દીવાજાત્તી કરવાનું, શહેરના લોકોને પીવાના પાણીની સવડ કરવાનું, પાણી ઢળે તેથી યિગાડ ન થાય એવી રીતે તેની વ્યવસ્થા કરવાનું, શહેરના આરોગ્ય માટે રોગને અટકાવનારા ઉપાયો લેવાનું તથા રોગ મટાડવા દવાખાનાં સ્થાપવાનું અને શહેરનાં બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કરવાનું, એટલાં કામ તે કાયદાથી સોંપાયાં. શહેરનું આ કામ કરી લેનારૂં ખાતું તે મ્યુનિસિપાલિટી.

આ બધું કામ મ્યુનિસિપાલિટી કરી શકે તેટલા માટે તેના હુકમ નહિ માનનારનો દંડ વગેરે કરવાની તેને કેટલીક સત્તા આપી તથા આ કામો કરવા માટે ખર્ચ થાય તે રકમ ઉધરાવી લેવા તેને કેટલાક કર નાંખવાની પણ સત્તા આપી. મ્યુનિસિપાલિટીના ખર્ચનો અમુક હિસ્સો સરકાર તરફથી એટલે રાજ્યની મુખ્ય તિજોરીમાંથી મદદ રૂપે આપવો એમ હરાવ્યું.

આ મ્યુનિસિપાલિટીના વહીવટ પ્રતિનિધિરાજ્યપદ્ધતિ ઉપર

ચકાવવો એવો ઉદ્દેશ આ કાયદાનો હતો ખરો, પણ હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રતિનિધિરાજ્યપદ્ધતિ માટે લાયક ન ગણાય, શહેરના લોકો પોતાનો વેપાર-રાજગાર અથવા ધંધો ભલે સારી રીતે કરી શકે, પણ આવા જાહેર વહિવટી ખાતાનો તેમને અનુભવ નહિ અને એવાં કામ કરવાની કુશળતા પણ નહિ, એટલે તેમને આવાં કામના અનુભવી અમલદારોની મદદની સરકારે જરૂર ગણી; તથા શહેરોને કાંઈક સત્તા ભલે અપાય, પણ પોતાનો અંકુશ સાવ છોડી દેવો એ તો હહાપણુભરેલું નહિ એમ ધારી આ મ્યુનિસિપાલિટીઓનું અંધારણુ એવું ઠરાવ્યું કે તેમાં શહેરના પ્રતિનિધિઓ સાથે સરકારના નીમેલા તથા અમલદાર તરીકે પોતાના હોદ્દાની રૂઢિએ આવનારા સમાસદો પણ હોય. આખી મ્યુનિસિપાલિટીનો વહિવટ એક સભા (કાઉન્સિલ) કરે, તે સભામાં કેટલાક સભ્યો લોકોએ પસંદ કરેલા હોય અને કેટલાક સરકારે નીમેલા હોય. સરકાર જે સભ્યો નીમે તેમાં જીલ્લાના કેટલાક અમલદારોને પણ તેણે નીમવા જોઈએ એવો નિયમ રાખ્યો.

સભ્યોની ચુંટણી કરવા માટે દરેક શહેરના અમુક વિભાગ પાડી નાખ્યા અને તે દરેક વિભાગ તરફથી વિભાગની વસ્તી પ્રમાણે એક, બે અથવા ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જાય. વાર્ષિક અમુક કર ભરતો હોય અથવા કેળવણીને લીધે અમુક લાયકાત વાળો હોય એવા માણસને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણી થવાની હોય તે પહેલાં આવા મતદારોની યાદી તૈયાર થઈને બહાર પડે છે અને મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય થવા ઇચ્છનારાઓ પોતાને મત આપવાનું વીનવતા મતદારોને ઘેર ફરે છે ને મતદારો ઉપર લાગવગ લગાડી શકાય તેટલી લગાડે છે. મતદારે ખરી રીતે તો લાયક માણસોને જ પોતાનો મત આપવો જોઈએ, પણ આવી આગતમાં જિન કેળવાયલા મતદારો લાયકાત કરતાં ઓળખાણુ, લાગવગ વગેરે આગત જ મત આપવાનો નિર્ણય કરવામાં વધારે ધ્યાનમાં લેતા. તે જ પ્રજાણુ

મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવા ઇચ્છનાર સભ્યે મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવાને સીધે પોતાને ઇજ્જત મળે તે કરતાં ખરી રીતે તો ત્યાં જે ફરજો અનુવવાની હોય તેનો વિશેષ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. તેને બદલે તેઓ માત્ર પાતાની ઇજ્જતનો જ ખ્યાલ મનમાં ધણુભાગે રાખતા. ચુંટણીને દિવસે શહેર આખામાં ધમાલ જ ધમાલ દેખાય. ચુંટાવા ઇચ્છતા ઉમેદવારોએ મતદારોને ખોલાવવા બાડાની ગાડીઓ રાખી હોય, લાગતા વળગતા માણસોને એકઠા કર્યા હોય અને મતદારોની ખેંચતાણ ચાલી રહી હોય. આવી ચુંટણીઓમાં મતદારને લાંચ આપવાની તથા મિન-બાનીઓ આપવાની યુરોપની પદ્ધતિ પણ આસ્તે આસ્તે આપણા દેશમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ અત્યારે ચોમેર દેશમાં જે જનગૃતિ આવી ગઈ છે તેની અસર મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણીઓ ઉપર પણ પડી છે અને છેલ્લી બે ચુંટણીઓથી લાગવગ કરતાં પણ લાયકાત મતદારોએ વિશેષ જોવા માંડી છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાં શોભાની ખાતર નહિ પણ કામ કરવાની ઇચ્છાથી જ પ્રતિનિધિઓએ જવા માંડ્યું છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણીઓ ધણુંખંડે દર ત્રણ વર્ષે થાય છે.

પણ બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓને સરખા હક નથી. મોટા શહેરોમાં જાહેર વહિવટના કામના સમજદાર માણસો વધારે હોય એમ માનીને સરકારી અમલદારોની મદદની જરૂર ઓછી ગણી લોક તરફથી ચુંટાએલા સભ્યોની સંખ્યા મોટી રાખી હોય છે. ન્હાનાં શહેરોમાં તે સંખ્યા ન્હાની હોય છે. શરૂઆતમાં મોટાં અને ન્હાનાં બન્ને પ્રકારનાં શહેરમાં લોકપ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઓછી રહેતી અને વધુ હોય તો પણ તેઓ સરકારી અમલદારોની શેઠમાં દયાઈ જઈ કાંઈ કરી શકતા નહિ, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીઓ સરકારી ખાતાં જેવી ચાલતી. પણ છેલ્લા સુધારાથી મ્યુનિસિપાલિટીના હકમાં ઘણો વધારો થઈ ગયો છે. હવે ચુંટાયલા સભ્યો કુલ સંખ્યાના અર્ધા કરતાં ઓછા નહિ અને પોણા કરતાં વધારે નહિ એટલા હોય છે. મતદારોની સંખ્યા પહેલાં ઘણી ન્હાની હતી તે સંખ્યા વધારવાની

ગોઠવણ હવે થઈ છે. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખો પણ ખનતાં સુધી ખિન-સરકારી અને સરકારી સભ્યોએ ચુંટેલા રાખવા એવો ઠરાવ થયો છે.

આ ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીએને ખીજ પણ ઘણા હક મળ્યા છે. છતાં ‘લોકહિત જાળવવા માટે’ એક અધિકાર તો સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો જ છે. મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો જે ઠરાવ પસાર કરે તે ઇલાકાની સરકાર અથવા તો જિલ્લાના કલેક્ટર કે કમિશનરને નામંજુર કરવાની સત્તા છે. અમુક કામ મ્યુનિસિપાલિટી ન કરે તો તે કરાવવાની પણ ઉપર જણાવેલા અધિકારીઓને સત્તા છે; અને મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો જરાજર વહિવટ ન ચલાવે તો તે મ્યુનિસિપાલિટીને ‘સસ્પેન્ડ’ કરી, તેના સભ્યોને કહાડી મુકી, ફરી ચુંટણી કરાવવાની અથવા તો પોતે નીમેલા સભ્યો દ્વારા મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ ચલાવવાની પણ સત્તા છે.

સરકારે આ સત્તા પોતાની પાસે રાખી છે. લોકહિતને સાર, પણ તેનો કેવો દુરુપયોગ થઈ શકે છે તે આપણે અમદાવાદ, સુરત અને નડીયાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓના સંજ્ઞામાં લમણાં અનેલા ડિસ્સા ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઉપડ્યા પછી આ ત્રણે મ્યુનિસિપાલિટીઓને લાગ્યું કે આપણી શાળાઓ માટે સરકારની મદદ લઈએ છીએ તે ન લેવી તથા સરકારનાં દેખરેખ અને અંકુશ શાળાઓ ઉપર રહે છે તે પણ કહાડી નાખવાં. મદદ ન આપવી પડે તેનું સરકારને કાંઈ દુઃખ ન હતું, પણ પોતાનો અંકુશ તે છોડવા માગતી ન હતી તેથી સરકારે મ્યુનિસિપલ શાળાઓના મકાનોનો કબજો લઈ લીધો, અને પોતાની શાળાઓ કહાડી. પણ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. સરકારી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નહિ જતી રહી અને અસહકારી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાયા. આ સરકારથી સહન ન થયું તેથી તેણે સુરત અને અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓને ‘સસ્પેન્ડ’ કરી. અત્યારે સરકારે નીમેલી સભા તેનું કામ કરે છે.

સરકારી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી નિશાળો પણ ઉઘડી છે, પરંતુ તેમાં બહુ જુનું વિદ્યાર્થીઓ જાય છે. લોકોએ પોતાની શાળાઓ ઉઘડીને પોતાના બાળકોની કેળવણી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે. આ બધી થઈ શહેરની વાત. ગામડાંઓના સ્થાનિક વહિવટ માટે જુદી રીતે બંદોબસ્ત કરેલો છે. દરેક ગામની મ્યુનિસિપાલિટી તે હોઈ શકે નહિ, એટલા માટે એક તાલુકાનાં બધાં ગામોની વ્યવસ્થા માટે એક મંડળ રાખવામાં આવે છે. તેને તાલુકા લોકલ બોર્ડ એટલે તાલુકાનું સ્થાનિક મંડળ કહે છે. ગામના રસ્તા, તળાવ, ફવા, મુસાફરખાનાં, ધર્મશાળા, નિશાળ તથા તેનાં મકાન અને રખડતાં દોર પૂરવાના કામ વગેરે કામ તે સંભાળે છે. આખા જિલ્લાના વહીવટ માટે ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડ અથવા જિલ્લા સ્થાનિક મંડળ હોય છે. તે આખા જિલ્લાનાં તાલુકા લોકલ બોર્ડો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. વળી ગામ જો જરા મોટું હોય તો ત્યાં ‘સેનિટરી બોર્ડ’—આરોગ્ય મંડળ તે ગામના ઉકરડા સંભાળે, ફૂવા તથા તેનાં થાળાં ચોક્કસ રખાવે, સ્મશાનની જગ્યા નક્કી કરે તથા ગામના રસ્તા ઉપર ગંદકી ન થવા દે અને રોજ તે ઉપર ઝાડુ ફેરવાવે; કોઈક ગામમાં દીવા કરવાનું કામ પણ કરે. આરોગ્ય મંડળના ખર્ચ માટે ગામમાં ઘર દીઠ વાર્ષિક બે આનાથી માંડીને એક રૂપિયા સુધીનો આરોગ્ય ખાતાનો વેરો નાંખે છે, તે ઉપરાંત સરકાર તરફથી મદદ મળે છે.

લોકલ બોર્ડના નિભાવ અર્થે જમીન-હેસુલના દર રૂપિયાએ એક આનાનો વેરો ઉઘરાવવામાં આવે છે. તેમાંથી કે કેળવણી માટે વપરાય છે અને કે બીજાં કામોમાં વપરાય છે. પણ આટલી રકમ બધા ખર્ચ માટે પૂરતી થઈ ન રહે તેથી સરકાર પોતાની તિબ્બેરીમાંથી તેમને મદદ આપે છે. પહેલાં એક આના વેરામાંથી લોકલ બોર્ડની જો આવક થાય તેના રૂપ ટકા મદદ સરકાર તરફથી મળતી, પણ ગામડાંની કેળવણી અને આરોગ્યની સ્થિતિ સારા પાયા ઉપર આવે એટલા સારા હમણાં વધારે મદદ આપવાનું નક્કી થયું છે.

આ લોકલ બોર્ડ એટલે સ્થાનિક મંડળનું બંધારણ આવું હોય

છે. દરેક તાલુકાના તેની વસ્તી અને વિસ્તારના પ્રમાણમાં વિભાગ પાડી નાંખ્યા છે અને દરેક વિભાગ દીઠ એક એક પ્રતિનિધિ લોક તરફથી ચુંટાય છે. તે ઉપરાંત કેટલાક સભ્યો સરકારે નીમેલા હોય છે. તાલુકા લોકલ બોર્ડનો પ્રમુખ તો સરકારી અમલદાર જ હોય છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડનો પ્રમુખ હમણાં સુધી કલેક્ટર જ રહેતો. અમુક જિલ્લાઓમાં આ ધોરણે બદલીને મિનિસ્ટર સરકારી સભ્યોમાંથી એક જણને સરકાર નીમે એવી જાતનું ધોરણ અમલમાં આવવાનું છે.

છતાં આ મંડળોમાં સરકારી અમલદારોનું ચલણ એટલું બધું છે કે સરકારી ખાતાં જેવી જ આ મંડળોની સ્થિતિ છે.

આ મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો સરકારે આપણા લોકોને પ્રતિનિધિરાજ્યની તાલીમ આપવાના આશયથી સ્થાપ્યાં છે. અને જ્યારે તે સ્થપાય ત્યારે લોકોએ અંગ્રેજ અમલદારોની ઉદારતા ઉપર દિદા થઇને આ સંસ્થાઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એવું ગૌરવવાળું નામ આપ્યું હતું અને સહુને સ્વરાજ્ય મળ્યા જેટલો જ આનંદ આનંદ થઈ ગયો હતો. પણ આ ભરમ ભાંગતાં બહુ વાર નથી લાગી. મ્યુનિસિપાલિટીઓને લીધે લોકોના હાથમાં સત્તા હોવાનો દેખાવ થયો છે, પણ તે માત્ર દેખાવ જ છે. બન્ને ખાતાં મહોટા ભાગે સરકારી ખાતાં જેવાં જ રહ્યાં છે. લોકોને તેમાં પોતાપણુ લાગ્યું જ નથી. ઉલટું આ ખાતાંઓ જે કામ કરે છે તેમાંની કેટલીક બાબતમાં પહેલાં લોકો સ્વાવલંબી હતા, તે પરાવલંબી થઇ ગયા છે. આજે અમદાવાદનો બધો આધાર દૂધેશ્વરની પાણીની ટાંકીઓ ઉપર રહ્યો. તે કહેવાય મ્યુનિસિપાલિટીની એટલે લોકોની, પણ સરકાર ગમે ત્યારે તેનો કબજો લઇ શકે અને લોકોને તંગ કરી શકે. અને આવું કરતાં કાંઈ ખંચાય એવી આ સરકાર નથી. પંચાયતના માર્શલ લોના દિવસોમાં લાહોરમાં પાણીની ટાંકીઓનો કબજો લઇ સરકારે લોકોને રંજાડ્યા હતા. તાલુકામાં પણ અનેક રીતે લોકોને બોર્ડ રૈયતને ધારે તો પજવી શકે. એટલે આને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામ ભલે અપાય, પણ તેમાં સ્વરાજ્ય જેવું બોધું જ છે.

૧૩-જમીનમહેસુલ

રાજ્ય પ્રજાને માટે જે કામો કરે છે, તેના ખર્ચ માટે તે પ્રજા પાસેથી કર લે છે. તે કર સરકાર બે રીતે વસુલ કરે છે. પ્રત્યક્ષ રીતે અને પરોક્ષ રીતે. દેશમાં ખનતા અથવા આયાત થતા માલ ઉપર સરકાર જકાત નાંખે એ પરોક્ષ કરનો પ્રકાર છે. તે કર વસુલ તો થાય કારખાનાંવાળા પાસેથી અથવા વેપારી પાસેથી, પણ તે તો જેટલો કર ભરવો પડ્યો હોય તેટલો દામ માલ ઉપર ચઢાવીને વેચે એટલે અંતે તે કર માલ વાપરનાર ઉપર જ પડે છે. વધારે માલ વાપરે તેના ઉપર વધારે કર પડે. કાપડ વગેરે શ્રીમંત લોકો વધારે વાપરે અને તેઓ તેના ઉપર પડતા કરમાં હિસ્સો પણ વધારે ભરે. પરંતુ અનાજ, મીઠું વગેરે તો ગરીબ કે શ્રીમંત સહુ સરખું જ વાપરે અને તે ઉપરનો કરનો બોજો પણ બધાને સરખો જ પડે. તેથી જ ખાવાની ચીજો ઉપર કર નહિ નાંખવાનો સિદ્ધાન્ત ડાહી સરકાર સ્વીકારે છે. અંગ્રેજ સરકાર હમણાં મીઠા ઉપર ભારે કર નાંખનાર હતી, તેના વિરોધ બધાએ એટલા માટે જ કરેલો.

પ્રત્યક્ષ કરોમાં સહુથી અગત્યનો અને મોટો કર જમીનમહેસુલ છે. જુના વખતથી રાજ્યને ઉત્પન્નનું સાધન જમીનમહેસુલ જ ગણાતું આવ્યું છે. પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓના સમયમાં પોતાની ખેતીનું ખર્ચ બાદ કરતાં ખેડુતને જે ચોક્કસ નફો રહે તેનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાને ગણાતો. મુસલમાનો આવ્યા ત્યાર પછી ઘણા વખત સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું. જેટલું પાકે તેનો અમુક પાક લેવાને બદલે દર વર્ષે ચોક્કસ રકમ લેવાની પદ્ધતિ સુર વંશના શેરશાહ બાદશાહે દાખલ કરી અને મુગલ બાદશાહ અકબરે તે બરાબર ખીલવી. તેના પ્રધાનોમાંથી રાજા ટાડરમલ આ બાબતમાં નિષ્ણાત હતો. આખા રાજ્યની ચોક્કસ જમાબંધી કરી તે માટે તે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. તેણે એકેએક ખેતરની મેજણી કરાવી, ખેતરમાં સાધારણ રીતે શેનું

વાવેતર થાય છે, કેટલું પાકે છે, વગેરે નક્કી કર્યું અને તે ઉપરથી દર વર્ષે ચોક્કસ વિધેયી ભરવાનું ઠરાવ્યું. દક્ષિણમાં મલિક અંબરે આ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી.

અંગ્રેજ સરકારે ઘણે ભાગે અકબરે દાખલ કરેલી પદ્ધતિ જ રહેજસાજ ફેરફાર સાથે ચાલુ રાખી છે, પણ જમીનમહેસુલ વસુલ કરવાની રીતમાં તથા મહેસુલના દરમાં ઘણો તફાવત છે. સહુથી મહેટો તફાવત તો એ છે કે સરકાર આખા દેશની માલીક એટલે ખેડુતોની જમીનની પણ માલીક. સાધારણ વ્યવહારમાં અમુક ખેતરનો અમુક માણસ માલીક છે એમ ખોજાય, પણ કાયદેસર તો તે સરકારનો બાહુત છે. બલે તે કાયમનો બાહુત હોય, જ્યાં સુધી જમીનનું બાહુત બર્ષો કરે ત્યાં સુધી સરકાર તેને કહાડે નહિ, પણ તે બાહુત તો ખરો જ. એટલે જમીનમહેસુલ જે વાસ્તવિક રીતે એક કર છે, રૈયતના હિતનાં કામો કરવાના ખર્ચ માટે જે રકમ રૈયત સરકારને આપે છે, તે રકમને આ અંગ્રેજ સરકાર જમીનબાહુ અથવા ભોંયબાહુ કહે છે. અને કોઈ રૈયત કર ન આપે તો તેની મીલકત અથવા જમીનમાંથી કર જેટલી જ રકમ વસુલ કરી લેવાને બદલે સરકાર તેની જમીન ખાલસા કરવાનો હક રાખે છે.

અતિશય પ્રાચીન કાળથી વંશપરંપરાગત ભોગવટો કરતા આવેલા જમીનના માલીકોને દોઢસો વર્ષ થયાં આવેલી પરદેશી સરકાર બાહુત કહે એ આ સરકારની એક ખુખી છે! પણ હિંદી પ્રજાએ સરકારના એ કાયદાને ગળ્યો નથી. ખેડા શુદ્ધાના સત્યાગ્રહની લડતમાં આ એક ભારે મહત્વનો મુદ્દો હતો. અતિવૃથ્થિને લીધે ત્યાં પાક નિષ્ફળ ગયો, એટલે રૈયતે કહ્યું કે અમારું આ વર્ષનું મહેસુલ વસુલ કરવાનું મુલતવી રાખવું જોઈએ. સરકારે મુલતવી રાખવાની ના પાડી અને રૈયતે આપવાની ના પાડી. સરકારને રૈયતની મરજી વિરુદ્ધ મહેસુલ લેવું જ હોય તો તે જમી કરીને લઈ શકે. તેણે તો કેટલાક માણસોની જમીન ખાલસા કરી. આમ ખાલસા કરેલી જમીન સરકારને

અંતે પાછી આપી દેવી પડી છે, પણ સરકારના કાયદામાં હજી ફેર થયો નથી. સરકાર સરકારની માન્યતા મનમાં રાખીને ફરે છે અને રૈયત રૈયતની માન્યતા મનમાં રાખીને ફરે છે.

મુંઝવણના જમીનમહેસુલના કાયદામાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક સુધારો થયેલો છે તે પણ જાણવા જેવો છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જમાઅતીમાં પહેલો ફેરફાર આ સરકારે એ કર્યો કે ખેડૂત જમીનનો માલિક નહિ, પણ ભાડૂત. છતાં તેને કાયમનો ભાડૂત ગણેલો હતો. જ્યાં સુધી તે મહેસુલ ભર્યો જાય ત્યાં સુધી તેને કશી હરકત થઈ શકે નહિ. તે પોતાની જમીનનો પોતાનો કાયમી ભાડૂતનો હક વેચી શકે, ગીરો મૂકી શકે, અક્લિસ આપી શકે; પણ આ સુધારાથી આવી રીતે વેચવા, ગીરો મૂકવા વગેરેનો હક પણ કલાડી નાંખ્યો. જુની રીત પ્રમાણે ખેડૂતોના હાથમાં જે જમીન હતી તે તો કાયમ જ રહી, પણ પકતર જમીન સરકાર ખેતી માટે આપે અથવા જુની રીતની કોઈ કારણસર ખાલસા થયેલી જમીન સરકાર ખીજ ખેડૂતને ખેડવા આપે તો તે નવી રીત પ્રમાણે જ આપે. આ રીત પ્રમાણે ખેડૂતને જમીન વેચવાનો, ગીરો મૂકવાનો કે અક્લિસ આપવાનો અધિકાર નહિ; એટલે એ તો એક સાધારણ ભાડૂત જેવો જ થઈ ગયો. આ કાયદો જે વખતે મુંઝવણની ધારાસભામાં પસાર થયો તે વખતે સર ગોકુળદાસ પારેખ, સર ફિરોજશાહ મહેતા તથા ગોખલેજીએ તેનો ખૂબ વિરોધ કર્યો હતો અને જ્યારે તેમણે જોયું કે દલીલોથી કંઈ વળવાનું નથી, સરકાર પોતાની બહુમતીથી કાયદો પસાર કરવા જ ઇચ્છતી હતી, ત્યારે આવા અન્યાયી કાયદાના ઘડાવામાં ભાગીદાર નહિ થવાની ખાતર તેઓ તથા ખીજ પ્રજાપક્ષના કેટલાક સભ્યો ધારાસભા છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા.

છપનાનો દુકાળ પડ્યો ત્યાં સુધી મહેસુલ મોકુફ રાખવાના કે માફ કરવાના કંઈ નિયમ ન હતા. છપનાની સાલમાં સરકારે મહેસુલ વસુલ કરવા માટે અનેક પ્રકારના જુલમો કર્યા હતા. તેમાં સુરત

અને ભરૂચ જિલ્લામાં તો હદ થઈ હતી. નામદાર સર ગોકુળદાસ પારેખે આ વખતે ખેડૂતોની વ્હાર કરી અને ખેડૂતોના પિતાનું ઉપનામ મેળવ્યું. તેમણે સરકારી અમલદારોના જુલમ ઉઘાડા પાડ્યા અને તેની તપાસ કરવા એક કમિશન નીમાવરાવ્યું. તેમાં તેમણે મૂકેલા બધા આરોપો પૂરવાર થયા અને એવો કાયદો થયો કે જે વર્ષમાં ચાર આનીથી ઓછો પાક થયો હોય તે વર્ષમાં આખું જમીનમહેસુલ મુલતવી રાખવામાં આવે અને છ આનીથી ઓછો થયો હોય તે વર્ષમાં અર્ધું જમીનમહેસુલ મુલતવી રાખવામાં આવે. આવી રીતે મુલતવી રાખેલું મહેસુલ ખીજે વર્ષે વસુલ કરવામાં આવે. પણ જે ખીજું વર્ષ પણ નબળું નિવડે તો મુલતવી રાખેલું મહેસુલ માફ કરવામાં આવે.

અત્યારે આખા દેશમાં જમાખંધીની એક રીત ચાલતી નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં જમાખંધીની મુખ્ય ત્રણ પદ્ધતિઓ ચાલે છે.

૧. કાયમ જમાખંધી,
૨. ગામવારી અથવા મલાલવારી,
૩. રૈયતવારી.

૧. કાયમ જમાખંધીની રીત અંગાળમાં ચાલે છે. ત્યાં મ્હોટા મ્હોટા જમીનદારો સાથે પોતાને લેવાની રકમ સરકારે કાયમને માટે દરાવી છે. જમીનની ઉપજમાં અથવા અનાજના ભાવમાં ફેરફાર થાય તોપણ મહેસુલની રકમમાં ફેરફાર થઈ શકે નહિ. આ કાયમની જમાખંધીનો દરાવ ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કોર્નવૉલિસે કર્યો. જમીનદારે સરકારને ભરવાની રકમ આમ નક્કી કરી, પણ જમીનદાર ખેડૂતને જમીન વાવવા માટે કેટલી રકમ આપે તે નક્કી દરાવી ન હતી, તેથી કેટલાક જમીનદારો ખેડૂતો પાસેથી ઘણી ભારે રકમ લેતા. આથી હવે જમીનદાર ખેડૂત પાસેથી કેટલું લઈ શકે તે પણ દરાવ્યું છે. આ કાયમ-જમાખંધીની રીતને લીધે ખીજા પ્રાન્તોની માફક મહેસુલની રકમ દિવસે દિવસે વધી નથી અને તેથી અંગાળના જમીનદારોની સ્થિતિ સારી છે.

૨. ગામવારી અથવા મહાલવારી પદ્ધતિ પ્રમાણે ગામના લોક સમસ્ત સાથે ૨૦ અથવા તે ૩૦ વર્ષને માટે મહેસુલ નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તે સરકારને ભરવા માટે ગામનો દરેક ખેડુત તેમજ આખું ગામ જવાબદાર ગણાય છે. ગામના મુખીને લંબરદાર કે નંબરદાર કહે છે. મહેસુલ ભરવાના કરારના દસ્તાવેજ ઉપર ગામની વતી તે સહી કરે છે. મહેસુલની રકમ આખા ગામના લોકોમાં ફાળવી નાંખવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં દરેક ગામને અદલે અમુક ગામોના સમૂહ માટે તેના તાલુકદાર સાથે પણ સરકાર મહેસુલ ઠરાવે છે. તાલુકદારના તાબાનાં ગામોમાંથી તે જે સાંથ ઉધરાવે તે ઉપરથી તાલુકદાર સાથે સરકાર મહેસુલ ઠરાવે છે. અયોધ્યા પ્રાન્તમાં આ પ્રકારના તાલુકદારો છે; પણ અંગાળના જમીનદારોની પેઠે તેઓ કાયમી નથી, તેમ તેમના જેટલી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા પણ ધરાવતા નથી.

૩. રૈયતવારી પદ્ધતિમાં સરકાર ખેડુતો સાથે જ સીધો સંબંધ ધરાવે છે. દરેક ગામની જમીનની ચોક્કસ માપણી કરવામાં આવે છે, અને દરેક ખેડુતના ખેતરનો નંબર પાડવામાં આવે છે. જમીનના પ્રકાર તથા પાણી વર્ષોની સરેરાશ ઉપજ ઉપરથી મહેસુલનો આંકડો નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તે ખાતેદાર પાસેથી વસુલ કરવામાં આવે છે. આ મહેસુલનો આંકડો ૨૦ કે ૩૦ વર્ષ સુધીને માટે નક્કી કરેલો હોય છે. તે મુદત દરમ્યાન તે વધારી ઘટાડી શકાતો નથી. આ પદ્ધતિ મુંબઈ ઇલાકામાં ચાલે છે.

નરવાની પદ્ધતિ—ગુજરાતમાં જમાબંધીની એક બીજી રીત બહુ જુના વખતથી ચાલતી આવેલી છે. આખા ગામની મહેસુલનો ચોક્કસ આંકડો જ સરકારને ભરી દેવામાં આવે, પછી સરકારને તે ગામની બીજી કશી પંચાત કરવાની નહિ. આ પદ્ધતિને નરવાદારી કહે છે; અને આવા ગામને નરવાનું ગામ કહે છે. નરવો શબ્દ નિર્વાહ ઉપરથી બનેલો છે. નરવાના ગામમાં ખેડુતોને સરકાર પણ જમીનના માલિક ગણે છે. નરવામાં ગામના જમીન ઉપર ગામલોકનો જ હક ગણાય છે. સરકાર આ નરવા તોડવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છે.

બંગાળ સિવાય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જમીનમહેસુલનો બોન્ને ઘણો જ ભાર છે. બંગાળમાં મહેસુલનું પ્રમાણ જમીનની કુલ ઉપજના ૧૨ ટકા છે. બીજી જગ્યાએ ૨૦ ટકાથી ઓછું નથી, પણ આ ટકા પાકના છે. બીજું ખર્ચ, મજૂરી, ઓળંગે, જનાવરો વગેરેનો ખર્ચ ગણી ચોકખી ઉપજ કહાડીએ તો મહેસુલનો દર ૫૦ ટકાથી ઓછો આવતો નથી. આટલું તો સરકારે કબૂલ કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક જગ્યાએ મેલી ઉપજના ૩૩ ટકા જેટલું અને ચોખ્ખી ઉપજના ૮૦ ટકા જેટલું મહેસુલ લેવાય છે. આ ઉપરાંત દર ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે નવી આંકણી થાય છે, ત્યારે જો જમીનનો ભાવ વધ્યો હોય, ખેડુતે મહેનત કરીને જમીન સુધારી હોય અથવા અનાજના ભાવ વધ્યા હોય તો મહેસુલ વધારવામાં આવે છે. તેમાં ખેડુતને પૂછવામાં પણ આવતું નથી, તેમ તે આંકણીના વધારા સામે કાંઈ દાદ ફરિઆદ હોતી નથી. જમીનની ઉગ્રાદ અને તેના જત પ્રમાણે પ્રતવારી કરવામાં આવે છે. નવી આંકણી ચાલે ત્યારે મોજણીદારોનું લક્ષ્મી જાણે ખેતરો ઉપર છોડી મૂકવામાં આવે છે. તેઓ પ્રતવારી તેમજ આસપાસની બીજી જાણતો, જેવી કે બજારમાં માલ લઈ જવાની રેલ્વે સડક વગેરેની સગવડ, માલના બજારભાવ, જમીનની કિંમત, રાયતની આગાહી વગેરે ધ્યાનમાં લઈ આંકણી કરે છે.

દરેક નવી આંકણી વખતે થોડો થોડો વેરાનો વધારો સરકાર કર્યે જાય છે. ખેડુત જમીનમાં સુધારો કરે તે પર સરકારે કર વધારવો નહિ એવા શબ્દો કાયદામાં છે, પણ તેનો યરાયર અમલ થતો નથી. માલના ભાવ વધે તો વેરો વધારવામાં આવે એ યોગ્ય છે, પણ બીજા કોઈ સંજોગમાં વેરો વધારવો જોઈએ નહિ.

ઉપર કહી ગયા કે પ્રાચીન સમયમાં રાજા ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ લેતો. કેટલાક રાજાઓ એથો ભાગ પણ લેતા, પણ તે પાકે તેનો લેતા, ન પાકે તો રાજાને કોઈ મળતું નહિ. અત્યારે જમીનમાં જે પાક ઉતરે તેના પ્રમાણ ઉપર નહિ, પણ અમુક ઠરાવેલા પ્રમાણ ઉપર

મહેસુલ લેવામાં આવે છે, તેથી ખેડુતોની દશા દિવસે દિવસે નરમ પડતી જાય છે. તેઓ દેવાદાર થતા જાય છે, અને ખરા ખેડુતોના હાથમાંથી શાકુકારો અને વેપારીઓના હાથમાં જમીન જતી જાય છે. વર્ષા દર ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે આંકણી વધવાની, એટલે જમીનમાં સુધારો કરવાનો કે તેમાં મૂડી રોકી ખેતીને ખીલવવાનો કિસાહ ખેડુતને રહેતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં કરનો બોળે ભારે ન હતો; એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજ સરકારના જોડે મહેસુલનો બોળે તો હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં કોઈ રાજ્યમાં ન હતો. એક જ દાખલો લઈશું. સને ૧૮૧૭-૧૮ માં પેશાનો મુકદ્દ અંગ્રેજ સરકારે સર કર્યો કે ચાર વર્ષમાં તો તેમણે મહેસુલની રકમ અમણી કરી નાંખી.

વર્ષ	મહેસુલની ઉપજ
૧૮૧૭-૧૮	૮,૬ ૦૦૦
૧૮૧૮-૧૯	૧૧,૪૩૦૦૦
૧૮૧૯-૨૦	૧૦,૭૮૦૦૦
૧૮૨૦-૨૧	૧૮,૧૮૦૦૦

- આ પ્રમાણે દરેક જગાએ થયેલું છે. આપણા આગેવાનોએ આ
- આખતમાં સરકાર સાથે ખૂબ તકરારો કરી છે, પણ કોઈનું કાંઈ વળ્યું નથી. દેશની ૮૦ ટકા વસ્તી ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે અને તેમની દશા દિનપ્રતિદિન ખગડતી જાય છે, એટલે દેશની કંગાલીયત પણ વધતી જાય છે. ભૂખે મરતા લોકો રોગ સામે ટકર ઝીલી નથી શક્તા એટલે આપણને લાગે છે કે રોગ વધતા જાય છે. શરીરમાં તાકાત હોય તો માણસ રોગને હઠાવી શકે, પણ કૌવતહીન શરીરે રોગ ચઢી ખેસે એમાં નવાઈ શું? રોગ કાંઈ વધતા કે ઘટતા નથી, પણ રોગ સામે ટકવાની આપણી શક્તિ ઘટતી જાય છે. એટલે હિંદુસ્તાનમાં અધા રોગનું મૂળ ભૂખ છે અને ભૂખનું કારણ ખેડુતોને ચૂસી લેતું જમીનમહેસુલ છે. દેશમાં ઉપરાછાપરી દુકાળ પડે છે અને દુકાળમાં લોકો મરી જાય છે તે અધાનાં કારણો તપાસશે તો જમીનમહેસુલ એમાં મોટું કારણ જણાશે.

જમીનમહેસુલના હપ્તા લેવાની રીતથી પણ ખેડુતોને ઘણી મુશ્કેલી આવી પડે છે. જુદા જુદા ઇલ્લા અથવા તાલુકામાં હપ્તાનો સમય જુદો જુદો હોય છે, પણ ઘણી જગ્યાએ એવું બને છે કે હપ્તો ભરવાનો આવે ત્યારે ખેડુતનો પાક તૈયાર થયેલો હોતો નથી. તેવે વખતે ખેડુતને શાહુકારનું દેવું કરીને હપ્તો ભરવો પડે છે અને તે દેવાને અંગે જે વ્યાજ વગેરે ભરવું પડે છે તેમાં જ ખેડુતની અર્ધી કમાણી જતી રહે છે. પાક તૈયાર થયો હોય તો પણ હપ્તો ભરવાને સારૂ નાણાં જોઈએ, માટે ખેડુત તે ઝટપટ વેચી નાંખવા જાય છે. હપ્તાને વખતે અનાજના ભાવ સોંધામાં સોંધા હોય છે. આમ ખેડુત પોતાની મહેનતનો લાભ પૂરેપૂરો લઈ શકતો નથી.

અગાઉ ગામ આખાનો કે તેની પાટીનો વેશે ભેગો ભરાતો. આ રીવાજથી ખેડુતને બહુ રાહત રહેતી અને લોકોમાં સંપ વધતો.

ખેડુતોને ખેતીના ઉપયોગ માટે અથવા તો નવજા વર્ષમાં પોતાના નિભાવ અર્થે પૈસાની જરૂર હોય તો સરકાર તરફથી નાણાં ઉધાર આપવાનો રીવાજ છે. આને તગાવી કહે છે. તગાવીની રકમ તથા તેનું જે વ્યાજ થાય તે ભરવાના હપ્તા કરી આપવામાં આવે છે અને ખેડુતને હપ્તા પ્રમાણે રકમ ભરવી પડે છે. પાક ઉપર પહેલો હક જમીનમહેસુલનો ગણાય અને બીજો હક આવી તગાવીનો ગણાય છે. આ તગાવી આપવામાં ખેડુતને શાહુકારના પંજામાંથી છોડવવાનો સરકારનો દાવો છે, પણ તેમાં તે બહુ ક્ષેત્રમંદ થઈ નથી. તગાવી આપવી કે ન આપવી એ નક્કી કરવાનું કામ મુખી, તલાટી અને સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં રહ્યું, એટલે એ દેવોને પેલા ખેડુતે પહેલાં સંતોષવા પડે છે. વળી તગાવી એ તો રહ્યું સરકારનું દેવું અને તેના હપ્તા જડખેસલાક વસુલ કરવામાં આવે છે. શાહુકાર તો રાહ પણ જુએ, પણ સરકારી દેવું ભરવામાં વિલંબ ન થાય. એટલે દેવું ભરવાના રશવાટમાં જે નુકસાન થાય તે બધાં ખેડુતને સહન કરવાં પડે છે.

૧૪-કોર્ટ અને લવાઈ

કોર્ટ પણ સમાજ સુવ્યવસ્થિત ત્યારે જ ગણાય જ્યારે તે સમાજમાં રહેનાર માણસને એવો બચ ન હોય કે ગમે તે માણસ આવીને પોતાને મારશે, પોતાને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જતાં અટકાવશે અથવા ન જવું હોય ત્યાં પકડીને લઈ જશે અને પોતાની માલ-મીલકતને નુકશાન પહોંચાડશે. આનો અર્થ એ થયો કે વ્યવસ્થિત સમાજમાં ઝટપટ કોઈ માણસને કોઈ અપમાન ન પહોંચાડે, ગાળ ન દે, માર ન મારે અથવા તો મારી ન નાંખે, લૂંટી ન લે અથવા કોઈ કોઈના માલની ચોરી કરી ન જાય, કોઈ કોઈને પકડીને લઈ ન જાય અથવા તો પૂરી ન રાખે. આ ઉપરાંત માણસ માણસ વચ્ચે માલ ખરીદવાનો તથા વેચવાનો, પૈસા આપવા લેવાનો, પૈસા લઈને અથવા ખીજી શરતે એકબીજાનું કામ કરી દેવાનો, એકબીજાની નોકરી કરવાનો, એકલા મળીને પંત્યાળામાં વેપાર કરવાનો, પોતાના મૃત્યુ પછી પણ પોતાની માલમીલકતની વ્યવસ્થા કરવાનો જે વ્યવહાર ચાલે છે તેમાં પણ કોઈને અન્યાય થાય નહિ તેવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. કોઈ માણસ માલ લઈને પૈસા આપે નહિ, ઉછીનાં નાણાં લીધાં હોય તે પાછાં વાળે નહિ, કરાર કર્યો હોય તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, નોકરી કરાવીને પગાર આપે નહિ, પંત્યાળામાં વેપાર કર્યો હોય તે નફામાં ભાગ આપે નહિ અથવા ખોટમાં ભાગ ભરે નહિ, એવું એવું પણ સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં વારંવાર ન બનવું જોઈએ. સમાજ નીતિને રસ્તે ચાલનારો હોય ત્યાં લોકોમાં આવી તકરારોના પ્રસંગ ન આવે; પણ આમાં સમાજમાં બધા જ માણસો નીતિવાળા હોય એવું બનવું બહુ કઠણ, લગભગ અસંભવિત છે. એટલા સારૂ નીતિમાન માણસોનું બીજા અનીતિમાન અથવા અપ્રામાણિક માણસોથી રક્ષણ કરવાને સારૂ ન્યાયખાતું ચલાવવું એ રાજ્યની ફરજ ગણાય છે. રાજ્ય પોલીસ વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખી ગુન્હા થતા અટકાવે છે અને

તેમ છતાં કોઈ ગુન્હા કરે તો ગુન્હેગારને પકડીને રાજ્ય સજા કરે છે. પણ બધા ગુન્હામાં કાંઈ પોલીસ વચ્ચે પડી શકતી નથી. કોઈ માણસ ચોરી કરે, લૂંટફાટ કરે, ખીજા માણસને ગાળો દે, મારે, છેતરે તો પોલીસ તેને પકડે છે. પણ કોઈ માણસે એક માણસ પાસેથી સો રૂપિયા ઉછીના લીધા હોય અને ધીરનાર માણસ તેની પાસે માગવા જાય ત્યારે તે ન આપે તો તેટલા માટે પોલીસ વચ્ચે પડી શકતી નથી. પહેલા પ્રકારના એટલે કે ચોરી, લૂંટફાટ, મારામારી, છેતરપિંડી વગેરે ગુન્હા આખા સમાજની વિરુદ્ધ કરેલા ગણાય છે. ચોરી કરનાર માણસ અમુક જ માણસને ત્યાંથી ચોરી કરે એમ બનતું નથી. તે તો જ્યાં કાંઈ ત્યાંથી ચોરી કરે છે અથવા જ્યાં કાંઈ તેને લૂંટે છે એટલે ચોર અથવા લૂંટારાથી તો આખા સમાજને ડરવાનું રહ્યું. પણ જે માણસ ઉછીના પૈસા લઈ જાય અને આપે નહિ, અમુક મહેનતાણું લઈને મકાન બાંધી આપવાનો કરાર કરે અને પછી મકાન બાંધી આપે નહિ તે માણસથી સમાજને એટલું ડરવાપણું નથી હોતું. તે માણસ તો જેની પાસેથી તેણે પૈસા લીધા હોય, અથવા જેની સાથે કરાર કર્યો હોય તેનું જ નુકસાન કરે છે. આવી રીતે વચનબંધ કરનાર માણસ નીતિની દૃષ્ટિએ પાપ કરે છે ખરો, પણ એવા માણસ સાથે સંબંધ બાંધવો કે નહિ તે દરેક માણસના હાથની વાત રહે છે, જ્યારે ચોર કે લૂંટારાના સંબંધમાં આપણે આપણી મરજી વિરુદ્ધ આવી પડીએ છીએ. એ માણસ છુપી રીતે અથવા જખરદસ્તીથી આપણી વસ્તુ લઈ જાય છે. પહેલા પ્રકારના એટલે કે ચોર, લૂંટ વગેરે ગુન્હાને ફોજદારી ગુન્હા કહે છે અને ખીજા પ્રકારના એટલે કે પૈસાની ક્ષેવકેવડના, કરારબંધના વગેરે ગુન્હાને દિવાની ગુન્હા કહે છે. દરેક રાજ્ય આ બન્ને પ્રકારના ગુન્હા પોતાના રાજ્યમાં ઓછા અને તેની કાળજી રાખે છે અને બન્ને પ્રકારના ગુન્હાએનો ન્યાય કરવા અદાલતો રાખે છે. ફોજદારી ગુન્હાની તપાસ કરી ન્યાય કરનારી અદાલત ફોજદારી અદાલત કહેવાય છે, અને દિવાની

ગુન્હાની તપાસ કરી ન્યાય કરનારી અદાલત દિવાની અદાલત કહેવાય છે.

ન્યાય કરવાનું કાર્ય બહુ જ પવિત્ર છે તેથી ન્યાય કરનાર માણસ બહુ જ સાત્ત્વિક વૃત્તિનો, ધર્મપરાયણ અને નીડર હોવો જોઈએ. ન્યાય તોળતી વખતે તેણે કોઈની શરમ નહિ રાખવી જોઈએ. ‘ન્યાય તોળવો’ એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે જેમ તાજાં કોઈની શરમ નથી રાખતું, એ તો જે તરફ ભાર વધારે હોય તે તરફ જ નમે છે તેમ ન્યાયાધીશ પણ જેનો પક્ષ સાચો હોય તેના જ પક્ષમાં ન્યાય આપે છે. અસલના વખતમાં રાજાએ ન્યાય તોળવાનું કામ કરતા, પણ પોતાના રાજ્યમાં યનતા તમામ મુર્દખા તે કાંઈ પતવી શકે નહિ, એટલે તે કામ માટે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા વિદ્વાન, ધર્મપરાયણ અને નીડર મનુષ્યોને તે નીમતા. ન્યાયનું કામ કરનાર માણસ ન્યાય કરવા બેસે ત્યારે રાજાનો પણ તાબેદાર ન ગણાય. ખુદ રાજાને પણ તે સજા ફરમાવી શકે અને ખરેખર આમ બનેલાના દાખલા કાંઈ ઓછા નથી.

ઈલંડના રાજા ચોથા હેનરીના પુત્ર રાજકુમાર હેનરીનો દાખલો પ્રસિદ્ધ છે. તેના મિત્રો ઉપર ગુન્હો સાબીત થતાં ન્યાયાધીશે તેમને સજા કરી. રાજકુમાર હેનરીએ કોર્ટમાં જઈ ન્યાયાધીશને ફરમાવ્યું કે મારા મિત્રોને સજા નહિ થઈ શકે. કોર્ટ સાથે આવું બેઅદબીભર્યું વર્તન કરવા માટે ન્યાયાધીશે આ રાજકુમારને પણ સજા કરી. રાજા હેનરી ચોથાએ આ માટે ન્યાયાધીશને ધન્યવાદ આપ્યો.

રાજાએ પોતે ન્યાયાસન પર બેસીને પોતાની સ્ત્રીને, પોતાના પુત્રોને સજા કરી હોય એવા દાખલા પણ ઘણા છે.

જહાંગીરના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે તેની બેગમ નૂરજહાંએ એક વખત પક્ષીનો શિકાર કરવા બંદુક ફેડી. ગોળી પક્ષીને ન

વાગતાં એક ગરીબ ખેડુતને વાગી. તેની સ્ત્રીએ ફરિયાદ કરી ત્યારે જહાંગીરે પેલી બંદુક ખેડુતની સ્ત્રીને ભરીને આપી અને કહ્યું કે તું આ વડે નૂરજહાંના પ્રાણુ લે, મારી રજા છે.

મુસલમાની રાજ્યમાં પણ આ જ રીત હતી. ન્યાય ચૂકવવાનું કામ કરનાર કાજ કહેવાતો અને કાજ ન્યાયની ખાતરમાં બાદશાહથી સ્વતંત્ર ગણાતો. બાદશાહના ફરમાનને નહિ, પણ દીનના ફરમાનને માનવા તે બંધાયેલો ગણાતો. કેટલીક વખત આપખુદ બાદશાહો પોતાની મરજી પ્રમાણે ન્યાયનો ચુકાદો અપાવવા ઇચ્છે ત્યારે કાજઓએ પોતાના શિરની પરવાહ રાખ્યા વિના બાદશાહના હુકમનો અનાદર કર્યાના દાખલા મુસલમાની ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

આ ઇન્સાફનું કામ ચોક્કસ ધોરણસર ચાલે, માટે દરેક રાજ્યમાં કાયદા ઘડેલા હોય છે. કાયદા કાયદામાં પણ પાછા ભેદ હોય છે. ચોરી કરનાર માણસ અથવા ગુરુ ઓલીને છેતરનાર માણસ જેમ રાજ્યનો કાયદો તોડે છે તેમજ દુશ્વરનો કાયદો પણ તોડે છે; પરંતુ શહેરમાં ગાડી ડાબી બાજુએ ન હાંકે તે જોડે રાજ્યનો કાયદો તોડે છે, પણ તેમ કરવાથી ઈશ્વરનો કાયદો તોડતો નથી. રસ્તામાં હાંકનારા ગમે તેમ ગાડીઓ હાંકે તો અથડાઅથડી થઈ પડે, માટે સગવડની ખાતર જ આવા કાયદા ઘડવાની જરૂર હોય છે. એટલે રાજ્યના જે કાયદા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયેલા હોય છે તે સર્વ કાળે માન્ય ગણવા જોઈએ અને જે કાયદા કેવળ સગવડની ખાતર રચેલા હોય તેવા કાયદાને પાળવાથી જેટલી સગવડ મચવાય તેના કરતાં તોડવાથી વધુ સગવડ મચવાતી હોય તો તે તોડવામાં બાધ નહિ હોવો જોઈએ. એટલે ન્યાયાધીશ કેવળ કાયદાનાં શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ ન્યાય કરવા બેસે તો તો ઘણી વાર અન્યાય પણ થઈ જાય, માટે ન્યાય કરતી વખતે તેણે માત્ર કાયદાનો જ અમલ નહિ કરવો જોઈએ, પણ અમુક સંજોગમાં શું ખર્ચ અને શું ખોટું ગણાય તેનો પણ વિવેક કરવો જોઈએ. જ્યારે રાજસભા

અથવા તો તે સત્તાનો પ્રતિનિધિ ન્યાયાધીશ આવો વિવેક ન વાપરે ત્યારે પ્રજા કાયદાનો ભંગ કરે તો તે ખોટું નહિ. આવો ભંગ ક્યવળ પોતાના સ્વાર્થને સાર નહિ કરેલો હોય અને પૂરેપૂરી શાન્તિ જળવીને કુર્ચો હોય ત્યારે તે સવિનય ભંગ કહેવાય.

દરેક દેશના નીતિમાન્ય કાયદા તો સરખા જ હોય છે, પણ સમજની સગવડને સાર રચેલા કાયદા દરેક દેશના લોક પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રચી લે છે. પોતાની સગવડ અગવડ અને હિત અહિત પોતે જ સૌથી વધારે સમજી શકે, માટે પોતાના દેશના કાયદા પોતે જ ઘડેલા હોવા જોઈએ. પોતાની મેળે અને પોતાને માટે માણસ ગમે તેવા સખ્ત નિયમો કે કાયદા કરે, પણ તે સ્વેચ્છાથી કરેલા હોઈ માણસને દુઃખમય નથી લાગતા. તેમાં માણસની સ્વતંત્રતા સચવાય છે અને પોતાના આત્માનો વિકાસ બિનઅંતરાય થઈ શકે છે. પણ બીજો માણસ આપણે માટે થોડામાં થોડા નિયમો કે કાયદા કરે તોપણ તે જાણે બંધનરૂપ લાગે છે, તેમાં પરતંત્રતા વેદવી પડે છે અને આત્મા ગુંગળાય છે. આવું જ દેશને વિષે પણ છે. દેશના લોકો જ દેશને માટે સખ્ત કાયદા કરે તો અડચણ નહિ, પણ પરદેશના લોકો કોઈ દેશને માટે કાયદા ઘડે તો તેમાં તે દેશની પ્રજાને દુઃખ છે; તે દેશની પ્રજાની પરતંત્રતા છે, તે દેશની પ્રજાનો પ્રાણ વિકાસ નથી પામી શકે તો.

આવી સ્થિતિ અત્યારે આપણા દેશની છે. આપણા દેશના કાયદા ઘડવાનું કામ પરદેશી સત્તા હાથમાં છે. જોકે હિંદુસ્તાનમાં એકલા અંગ્રેજ અમલદારો કાયદા નથી ઘડતા, કાયદા ઘડવા માટે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તમાં તે તે પ્રાન્તનું એક મંડળ હોય છે. તેમાં પ્રાન્તને લગતા કાયદા ઘડાય છે. આ મંડળને ધારાસભા કહે છે. પણ પ્રાન્તના બધા કાયદા ઘડવાની સત્તા પ્રાન્તની સરકારને નથી આપેલી હોતી. કેટલાક કાયદા હિંદની સરકાર ધડે છે અને તે ઘડનારા મંડળને વડી ધારાસભા કહે છે. આ ધારાસભામાં પ્રજા

તરફના પ્રતિનિધિઓ પણ હોય છે. પહેલાં આવા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઓછી હતી. સને ૧૯૦૯ માં ધારાસભામાં સુધારા થયા અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધી. વળી સને ૧૯૧૯ ના નવા સુધારા પ્રમાણે સંખ્યા એથીયે વધી છે, પણ અધા કાયદા ઘડવાની સત્તા આ ધારાસભાના હાથમાં નથી. ધારાસભાની રચના એવી છે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને બાબુએ રાખીને અંગ્રેજ અમલદારો પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે. એટલે ધારાસભા હોવા છતાં પરિણામ તો ઉલટું એવું આવે છે કે હિંદુસ્તાનના કાયદા ઘડવામાં હિંદુસ્તાનની સરકાર પ્રજાને ભાગ આપે છે એમ દુનિયામાં કહેવાય, જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તેમાં પ્રજાનો હિસ્સો નહોતો અને સુદાની બાબતમાં તો જરાયે નહિ એવો છે. સમગ્રગો હિસ્સો ન હોય તો તો સરકારનું આપખુદ સ્વરૂપ ઉઘાડું પડે, પણ આ તો કુંકડી કુંકડીને કરડવાનો ઘાટ છે.

ન્યાયનો ખીન્ને બહુ અગત્યનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે ન્યાય લેવા જનારને તે ન્યાય માટે કંઈ દામ બેસવા ન જોઈએ. ન્યાય તો જોતે જોઈએ તેને મફત મળી શકે એવી વ્યવસ્થા રાજ્ય તરફથી હોવી જોઈએ. રાજ્ય પાસે ન્યાય મેળવવા જનાર માણસ ઘણું ખર્ચ નિર્ભજ હોય છે. સમગ્ર માણસને અન્યાય વેડવાના પ્રસંગ ઓછા આવે છે અને કદાચ આવે તો જો તે માણસ સારો હોય તો ક્ષમાવૃત્તિ રાખીને અન્યાય સહન કરી લે છે. પણ ન્યાય મેળવવો મોઢો પડે તેમ હોય તો નિર્ધન અને નિર્ભજ માણસો ન્યાય મેળવી શકે નહિ, માટે ન્યાય વેચાય નહિ, પણ મફત અપાય.

પણ આપણા દેશમાં તો ન્યાય મેળવવા જતું બહુ કઠણ કામ છે. એમ કહેવાય છે કે જો માણસ સરકારની અદાલતમાં ગયો તે જો હારે તો તો હાર્યો જ છે, પણ જીતે તો પણ હાર્યો છે. કોઈ માણસને ખીજ ઉપર લેણદેણનો દાવો કરવો હોય તો જેટલા રૂપિયા તે માગતો હોય તે ઉપર અથવા ખીજ કોઈ બાબતોનો મુકદ્દમા માંડવો

હોય તો તે દાવાની જોટલા રૂપિયાની કીમત અંકાય તે ઉપર સેંકડે સાડા સાત ટકા 'કોર્ટ ફી' ફરવી પડે છે. આ ઉપરાંત સાક્ષીઓને બોલાવવા હોય તેમનાં બથ્થાં ભરવાં પડે છે, વકીલને ફી આપવી પડે છે અને બીજો ખર્ચ તો જુદો જ. એટલે એવી સ્થિતિ થાય છે, કે ગરીબ માણસ તો અદાલતમાં દાદ માગવા જઈ જ ન શકે. કોર્ટનો વહિવટ એવો અટપટો હોય છે, કે વકીલની મદદ સિવાય માણસને કાંઈ સમજ ન પડે. વળી ન્યાય ચુકવવાની બાબતમાં યોગ્યતાયોગ્યતા કરતાં પણ કાયદાની બારીકીને એટલું બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, કે જે વકીલ વધારે હોશિયાર હોય તેને પક્ષ છતવાને સંભવ વધારે હોય છે. એટલે છત અથવા હારને આધાર ન્યાયઅન્યાય ઉપર રહેવાને બદલે વકીલની હોશિયારી ઉપર મ્હોટે ભાગે રહે છે. ફોજદારી મુકદ્દમામાં કોર્ટ ફીના કે એવા પૈસા નથી આપવા પડતા. ફરિયાદ પક્ષનું કામ સરકાર તરફથી જ કરી લેવામાં આવે છે, પણ તેમાં બચાવનો મ્હોટો આધાર વકીલની હોશિયારી ઉપર રહે છે, અને આરોપી પાસેથી વકીલો મ્હોંમાગ્યા પૈસા કઢાવે છે. અને આ બધું છતાં અંગ્રેજ સરકારના ન્યાયખાતા જેવું વ્યવસ્થિત ન્યાયખાતું પહેલાં કદી ન હતું, એમ આપણને ઇતિહાસમાં સમજાવવામાં આવે છે. પહેલાંના વખતમાં અત્યારે ન્યાયખાતામાં જોટલો આડંબર છે, જોટલું ગુંચવણીયાપણું છે, જોટલું ખર્ચાપણું અને આ બધાને લીધે જે વ્યવસ્થિતપણાનો દેખાવ થાય છે તે કદાચ નહિ હોય; પણ લોકોની સગવડ તો બરાબર સચવાતી. અત્યારે તો કોર્ટના અટપટા વહિવટને લીધે કામ એટલું ધીમું ચાલે છે કે તમે કોઈ પાસે દસ રૂપિયા માગતા હો અને તે બાબત અદાલતમાં દાવો કરવા જાઓ તો તેનો ફેંસલો મળતાં સહેજે છ મહિના તો નીકળી જાય અને ફેંસલો મળ્યા પછી કોર્ટની મદદથી તે વસુલ કરતાં બીજા બે ત્રણ મહિના નીકળી જાય. અને આ છ કે આઠ મહિનામાં તમારે બપોરના ૧૧ થી ૫ વાગ્યા સુધી કોર્ટમાં

નહિ નહિ તો પણ કામધંધો બગાડીને પાંચ છ દિવસ તો ખોટી થવું જ પડે. આમ દસ રૂપીયા લેવા જાઓ એમાં વીસ પચીસ રૂપીયાના ખાડામાં ઉતરી જાઓ. આ તો ન્હાના મુકર્દમાનો દાખલો આપ્યો, પણ મોટા મુકર્દમા તો દસ દસ અને વીસ વીસ વર્ષ સુધી લંબાયાં જ દરે છે. એટલે ન્યાયને લીધે જે રાહત મળવી જોઈએ તે તો ક્યાંય રહી જાય છે અને કેવળ અથડામણ સહન કરવી પડે છે.

આ અદાલતોની ખીજ ખામી એ છે કે ન્યાયાધીશ પોતાની સમક્ષ જે કાયદેસર પૂરાવો નોંધાય તેટલા ઉપરથી જ નિર્ણય આપી શકે છે અને તેને દરેક દાવો કાયદેસર પૂરાવાથી સાબીત કરવો પડે છે. હું તમારી પાસે દસ કે વીસ રૂપીયા હાથકેળીના લઈ જાઉં તો તે વખતે કોઈ સાક્ષીને કાંઈ ઉભા રાખતો નથી. પણ તમને રૂપીયા હું પાછા ન આપું અને તમે મારા ઉપર અદાલતમાં દાવો કરવા જાઓ તો તમે રૂપીયા આપતી વખતે હાજર હોય એવા એક બે માણસનો પૂરાવો જોઈએ. તે માણસને પૂછવામાં આવે કે રૂપીયા ક્યાંથી લાવીને આપ્યા, નોટ હતી, ગીતી હતી કે રૂપીયા હતા, તે વખતે શું વાતચીત થયેલી, શું કામ રૂપીયા જોઈએ છે એમ કહેલું?—આવા આવા કંટાળો છુટે એવા દસ વીસ પ્રશ્ન સામા પક્ષનો વકીલ પૂછે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે કેટલીક વખત તો ખરા દાવાને પણ કાયદેસર પૂરવાર કરવા સાડ ખોટા સાક્ષી ઉભા કરવા પડે છે; અને કેટલીક વાર તો ખરો દાવો પૂરવાર કરનાર ખરા સાક્ષીને કેટલીક જુદી હકીકત પોતાનું કાયદેસર ખરાપણું સાબીત કરવાને માટે કહેવી પડે છે. સાચો સાક્ષી હોય અને તે પોતે જાણતો જ હોય એટલું કહે, પણ કોઈ મુદ્દાની એકાદ બાબત જૂલી ગયો હોય અને તે વિષે યાદ નથી કે એવો કાંઈ જવાબ આપે તો કોર્ટને શંકા ઉત્પન્ન થાય એટલે પૂરાવાની સાંકળમાં કેટલાક ખૂટતા અંકોડા વકીલો અને સાક્ષીઓની કલ્પનાશક્તિ વડે પૂરી લેવામાં આવે છે. એટલે અદાલત તો શી રીતે જુદું બોલવું તે શીખવાની

જાણે એક શાળા થઈ પડે છે. સાચા મુર્દમામાં આ પ્રમાણે અસત્ય વિના નથી ચાલતું તો પછી જુદા મુર્દમાની તો વાત જ શી ? અદાલતનું વાતાવરણ જ આંટીધુટ્ટી, કાવાદાવા અને જુદાણાથી વ્યાપી રહેલું હોય છે.

ખ્રિષ્ટિય ન્યાય વિષે અંગ્રેજ લોકો બહુ મગરૂખી ધરાવે છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં તો એ ખ્રિષ્ટિય ન્યાયથી તેમને શરમ ઉપજી જોઈએ એવી સ્થિતિ છે. હિંદી હિંદીઓ વચ્ચે ભક્ષે તેઓ કાયદાનો અમલ નિષ્પક્ષ રીતે કરતા હોય, પણ જ્યાં હિંદી અને અંગ્રેજ વચ્ચે ન્યાય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ખ્રિષ્ટિય ન્યાય ઉંધી જાય છે. કેટલાક ગુન્હા રાજ્ય વિરુદ્ધ ગણાય છે, તે બાબતમાં પણ ખ્રિષ્ટિય ન્યાયને ઉંચે ટીંગાડીને જ કામ ચલાવવામાં આવે છે. દરેક રાજ્યમાં રાજ્ય સામે અપ્રીતિ ફેલાવવી એ પ્રજાની દૃષ્ટિએ પણ ગુન્હો ગણાય, પણ જ્યારે તે રાજ્ય લોકોનું હોય અને લોકોનાં હિત માટે હોય ત્યારે. જ્યારે રાજ્ય પ્રજાના હિત માટે નહિ, પણ રાજ્ય ચલાવનારના હિત માટે જ હોય ત્યારે પ્રજાને તેની ખરી હાલતનું બાન કરાવવા, તેને પોતાનો બચાવ કરવા સારું જાગૃત કરવા પ્રજાના નેતાઓને કામ કરવું પડે અને તેમ કરતાં રાજ્યના દોષો બતાવવા જ પડે, રાજ્ય વિષે લોકોમાં માન અને પ્રીતિ ન રહે એવાં કામો કરવાં પડે અને એવું કહેવું જ પડે. રાજ્ય અને પ્રજાનું હિત એક ન હોય ત્યાં આવા રાજ્ય વિરુદ્ધ ગુન્હારૂપ ગણાય એવાં કામો તો પ્રજામાં દરેક સારા માણસને કરવાં જ પડે. અને જો તેમનું કહેલું માનવા રાજ્ય તૈયાર ન હોય તો તેણે કબુલ કરવું જોઈએ કે અમે ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવા નથી માગતા, પણ બળજબરીથી રાજ્ય ચલાવીએ છીએ. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર તો આમ કરવા છતાં ન્યાયી હોવાનો ડોળ કરે છે.

જો સરકાર લો. મા. તિલક મહારાજને અને મહાત્મા ગાંધીજીને રાજ્યદ્રોહી ગણે તે સરકારની અદાલતો અને કાયદા ન્યાયી છે એમ શી રીતે કહેવાય ?

મહાત્મા ગાંધીજીએ તેનો જે ચિતાર પોતાના કાર્ટ સમક્ષ રજુ કરેલા લેખી ઓકરારમાં આપ્યો છે તે એટલો હુબહુબ છે કે તે જ અહીં આપવો યોગ્ય છે. તેઓએ કાર્ટને કહ્યું કે:—‘ખુદ કાયદો પણ આ દેશમાં હિંદને ચૂસી લેનાર પરદેશીઓની સેવાને અર્થે જ વપરાય છે. પંચાય માર્શલ લૉના મુર્દમાઓની મારી તટસ્થ તપાસને પરિણામે મારા ઉપર એવી જ છાપ પડી કે સેંકડે ઓઠામાં ઓઠી પંચાણું ટકા સન્નઓ કેવળ દુષ્ટ હતી. હિંદમાંના રાજદારી મુર્દમાઓના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોયું છે કે તેમાં સગ્ન પામેલા લોકોમાંના દર દસમાંથી નવ સાવ નિર્દોષ હતા. સ્વદેશપ્રીતિ એ જ એમનો ગુન્હો. હિંદની અદાલતોમાં યુરોપીઅનોની સામે કામ માંડનારા સોમાંથી નવ્વાણું હિંદીઓને ન્યાય મળતો નથી. આ ચિતારમાં રંગપૂરણી કે અતિશયોક્તિ ક્યાંયે નથી. આવા મુર્દમાઓ જોડે સંબંધ ધરાવવાનો જે જે કોઈ હિંદીઓને પ્રસંગ પડ્યો છે તેવા લગભગ દરેક હિંદીનો અનુભવ આવો જ છે.’

અસહકારની લડતને અંગે અદાલતોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર આગળ આપણે જોઈ ગયા છીએ, પણ તે સિવાય પણ આ અદાલતો વર્ગવા જેવી છે. ન્યાય મેળવવાના હેતુથી તમે તેમાં દાખલ થાઓ, પણ તે ન્યાય મેળવવા ખાતર તમારે નીતિના કેટલાય કાયદા તોડવા પડે એવી સ્થિતિ છે.

હવે સવાલ એ થાય છે કે આ અદાલતોની અવેજીમાં આપણી પાસે કાંઈ છે ?

કોઈ માણસ આપણને મારે, આપણી વસ્તુ લઈ જાય, આપણા માગતા રૂપિયા ન આપે તો તેની સામે આ અદાલતો વિના ખીજે કાંઈ ઉપાય છે કે પછી સાધુવ્રત્તિથી ક્ષમા રાખીને સહન કરી લેવું એ જ ઉપાય છે? કોઈ આપણું તુકસાન કરે તે ક્ષમા રાખીને સહન કરી લઈએ એ ઉત્તમ ઉપાય તો છે જ. પણ બધા જ માણસો ક્ષમા રાખી શક્તા નથી અને સહન કરી શક્તા નથી. તેથી જ તો

સમાજન્યવસ્થાની જરૂર પડે છે. એટલે સાધારણ દુનિયાદારી માણસો માટે ન્યાય મેળવવા જવાનું કાંઈ કામ હોવું તો જોઈએ જ. આપણું મહાજનો અથવા પંચોને આપણે ફરી સ્થાપીએ અને પહેલાં તે જ કામ કરતાં તેવું જ કામ ફરી તે કરતાં થઈ જાય તો અદાલતોની બહુ થોડી જરૂર રહે. ગ્રામપંચાયત વાળા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે પહેલાં લોકોમાં કાંઈ તકરાર થાય અથવા કશુંક થાય તો તેનો નિકાલ ગામનું મહાજન એકઠું મળીને કરતું. આ ઉપરાંત દરેક ધંધાદારીઓનાં પણ જુદાં જુદાં મહાજન હતાં અને હજી પણ છે. કોઈ માણસ પોતાના ધંધામાં અપ્રમાણિકતા વાપરે, માલ વેચવાનો કે લેવાનો કરાર કર્યો હોય અને ફરી જાય તો તે ધંધાનું મહાજન તેને સજા કરે છે. આવા મહાજનોનું જોર અત્યારે ઘટી ગયું છે. પણ તેની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તો અદાલતોમાં જવાની જરૂર જ ન રહે. ગામડાંઓમાં ગામનું પંચ કશુંક ચુકાવે અને શહેરોમાં આવાં મહાજનો ચુકાવે. પછી ચોર, લૂંટારા, ખુન કરનારા અને એવા બદમાશ માણસોને સજા કરવાનું કામ માત્ર રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવે. જોકે ગામનાં પંચો પણ આવા ગુન્હાઓ ઉપર ઘણો અંકુશ રાખી શકે અને રાખે છે.

પંચ અથવા મહાજન મારફત ન્યાય ચુકવાય એટલે અદાલતોમાં જે ખર્ચ થાય છે તેમાંથી બચી જવાય, જે વખતનો નકામો વ્યય થાય છે તે અટકે, અદાલતોમાં છેક ન્યાયાધીશ અને વકીલથી માંડીને તે અદાલતના પટાવાળા સુધીના લોકો તરફથી જે અવિનય અને કેટલીક વાર અપમાનભરી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે તેનો પ્રસંગ ન પડે, ખોટા સાક્ષી ઉભા કરવાની પંચાત ન રહે અને અનેક રીતે સરળતા થઈ જાય. મહોટામાં મહોટા લાભ તો એ છે કે પોતાની સરખી જ સ્થિતિના માણસને હાથે પોતાનો ન્યાય થાય. અદાલતોમાં ન્યાયાધીશો પક્ષકારને નહિ ઓળખનારા અને તેમની સ્થિતિથી બિલકુલ બિનવાકેફ એવા હોય છે. મહોટી અદાલતોમાં તો આપણા રીતરિવાજ અને આપણો

સ્વભાવ ન સમજી શકે એવા પરદેશી ન્યાયાધીશો ઘણે ભાગે હોય છે. તેથી ઉલટું પંચના અથવા મહાજનના માણસો બન્ને પક્ષકારને બરાબર જાણખતા હોય છે, સાક્ષીઓને પણ તેઓ જાણખતા હોય છે. કયા માણસો કેટલે સુધી ખોટું કરી શકે એવા છે તે તેઓ જાણતા હોય છે. એટલે પક્ષકારો અથવા સાક્ષીઓ તેમને છેતરી શકતા નથી. પોતાનો પક્ષ ખોટો હોય તો તેનું ખોટાપણું ઉઘાડું પડી જતાં સમાજમાં પોતાની બેઠજનતી થશે એવો આમાં ભય રહે છે. લોકોને ઉઘાડો અનુભવ છે કે જે માણસો એકવાર અદાલતમાં જાય છે તે માણસોને અદાલતના ફેંસલાથી કદી સંતોષ થતો જ નથી. તે એમજ માને છે કે મને ન્યાય મળ્યો નથી અને તેથી સામા માણસ ઉપર તેનું વેર વધે છે. અદાલતમાં લડેલા પક્ષકારો જન્મભારના વેરી બની રહે છે. ત્યારે પંચ અથવા મહાજનની તકરાર પતવવાની પદ્ધતિમાં એ ખૂબી છે કે તેઓ તકરારના ખરાખોટાપણાને જ માત્ર ફેંસલો આપતા નથી, પણ તેમની પાસે આવેલા પક્ષકારોને એકબીજા સાથે મેળવીને, એક કરીને, તેમનાં વેરને બૂલાવીને પાછા મોકલે છે. પછી હમેશાં તેઓ મિત્ર થઈને રહે છે.

તેથી મહાસભા તરફથી ગામે ગામ ગ્રામસમિતિઓ તથા ગ્રામપંચાયતો સ્થાપવાની હિલચાલ ચાલી રહી છે. મહોટાં શહેરો માટે લવાઈકોર્ટો સ્થાપવાની હિલચાલ ચાલે છે. તેમાં આપણા માણસોને હાથે જ આપણો ન્યાય થાય એ એક મહોટો લાભ અને બીજું, સરકારી અદાલતોના ત્રાસમાંથી છુટવાપણું તેમાં રહેલું છે. આ પંચાયતો અને લવાઈકોર્ટોને લોકો જેટલી મદદ કરે અને ઉપાડી લે તેટલી તેને ફતેહ મળે અને તેટલી આપણી સ્વરાજ્યસ્થાપના વધારે થાય.

પરિશિષ્ટ

હિંદ કેમ પાયમલ થયું ?*

(લેખક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ)

“છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં આપણે હિંદુસ્તાનની પાસે આપણો માલ બળાતકારે લેવરાવ્યો છે—આપણો ઉત્તરો માલ કાંઈપણ જકાત વિના, સૂતરનો ૨૬ ટકાની જકાત નાંખીને, અને ખીજો માલ પણ પ્રમાણમાં જકાત નાંખીને. અને આ દરમ્યાન આપણે ત્યાં આવતા હિંદુસ્તાનના માલ ઉપર અટકાવત જકાતો સેકડે ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૫૦, ૧૦૦, અને ૫૦૦ થી માંડીને ૧૦૦૦ ટકા સુધીની નાંખવાનું આપણે ચાલુ જ રાખ્યું છે. એટલે હિંદુસ્તાન સાથે અનિયંત્રિત વેપારની જે આપણે ખૂબ પાડી છે, તે કેવળ આ દેશમાંથી જતા માલને વિષે જ પાડી છે, હિંદુસ્તાનમાંથી આ દેશમાં આવતા માલ વિષે નહિ. સુરત, ઢાકા, મુર્શિદાબાદ અને ખીજા જે જે જગ્યાએયે દેશી વણાટકામનાં મથકો હતાં તે પડી ભાંગવાની અથવા તેની પાયમલી થવાની કથા તો એટલી દુઃખદાયક છે કે તેની તથામાં શું ઉતરવું ? આ બધું નીતિથી વેપાર થયાને લીધે થયું છે એમ હું માનતો નથી; એ તો ‘બળીઆના બે ભાગ’ ને ન્યાયે જ થયું છે.—મિ. મૉન્ટગોમરી માર્ટિન.

“મિ. ઓક્સફર્ડ—પણ વાત એ છે કે આ દેશના અથવા હિંદુસ્તાનના—એમાંથી એક દેશના વણકરોને તો નુકસાન થયા વિના છુટકો જ ન મળે; અને હિંદુસ્તાનના વણકરો તો ચગદાઈ ચૂક્યા છે, (તેમને હવે વધારે નુકસાન થવાનો અવકાશ રહ્યો નથી.) ત્યારે શું હવે તમે આ દેશના ભોગે તેમને સજીવન કરવા માગો છો ?

“મિ. માર્ટિન—મારે તેમને સજીવન નથી કરવા, પણ હું તો તેમને ચાલુ નુકસાન થતું અટકાવવા માણું છું. પણ હિંદુસ્તાનના વતનીઓને આ દેશના વતનીઓની સાથે છૂટથી હરીફાઈ કરવા દેવાથી આ દેશના વણકરો પાયમાલ થશે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, કારણ હિંદુસ્તાનમાં યાંત્રિક સાજો નથી; અને ગ્લાસગો અને માન્ચેસ્ટરના વણકરોને પોતાની શક્તિ અને મૂંઝી વાપરવાની જે સોાઈ છે તે સોાઈ પણ તેમને નથી.

“મિ. ઓક્લહર્સ્ટ—તમને જે સવાલ પૂછવામાં આવ્યા છે તે તો યાંત્રિક સાજો ઉપર ન થઈ શકે એવા ઝીણા માલ વિષે જ પૂછવામાં આવ્યા છે. પ્રશ્ન એ છે કે હિંદુસ્તાનનો ઝીણો માલ આવવા દઈને આપણે આપણે ત્યાં તેવું વણાટ બંધ કરવું ?

“મિ. માર્ટિન—જો આપણે ત્યાંનું વણાટ, હિંદુસ્તાનને અન્યાય કરીને જ ટકાવી રાખી શકાતું હોય તો બહેતર છે કે ઇંગ્લેન્ડ ન્યાયથી વેંતે, પછી ભલે આપણું વણાટ બંધ થાય. જે દેશ ઇંગ્લેન્ડે જીત્યો છે તે દેશના લોકોને, પોતાના હિતને ખાતર, દેશના એક નાનકડા વર્ગના હિતને ખાતર, પાયમાલ કરવાનો ઇંગ્લેન્ડને કશો હક નથી.

“મિ. ઓક્લહર્સ્ટ—જ્યારે ૧૮૩૩ માં હિંદુસ્તાનની રાજ્યસત્તા આ દેશના રાજ્યકર્તાઓને હાથ આવી ત્યારે તો હિંદુસ્તાનનો વણાટનો ઉદ્યોગ તદ્દન નાશ થઈ ચુકેલો હતો. એટલે હવે તેનો નાશ કરવાનો સવાલ રહ્યો જ નથી. એ તો ‘હોની થી સો હો ચુકી હૈ !’ પણ આપણી પાસે તો એવો પુરાવો છે કે હિંદુસ્તાન ખેતી કરનારો દેશ છે, માલ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ નથી; અને પ્રથમ જેઓ માલ ઉત્પન્ન કરતા હતા તેઓ હવે ખેતી કરતા જ થઈ ગયા છે. તમને એમ લાગે છે ખરૂં કે આ દેશમાં માલ ઉત્પન્ન થતો

અટકી જાય તો અહીંના લોકો પાછા ખેતી કરવાનો ધંધો લઈ શકે એવા સંજોગો છે ?

“મિ. માર્ટિન—હિંદુસ્તાન કેવળ ખેતી કરનાર દેશ છે એમ હું છાંટાભાર માનતો નથી; હિંદુસ્તાન જોટલો ખેતી કરનાર દેશ છે તેટલો જ માત્ર ઉત્પન્ન કરનાર દેશ છે. અને જે તે દેશને કેવળ ખેતી કરનાર બનાવી દેવા માગે તે તેને સભ્યતામાં નીચલે પગથીએ ઉતારી પાડવા માગે છે. હું માનતો નથી કે હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડનું ખેતર છે કે જેમાં ઇંગ્લંડ પોતાને જોઈએ તેટલો કાચો માત્ર પકવ્યાં કરે. એ પાકો માત્ર બનાવનાર દેશ છે; એનો અનેક જાતનો અને ભાતનો પાકો માત્ર જમાનાના જમાના થયાં મશહૂર છે, અને ન્યાયની રીતે વર્તવામાં આવે તો કોઈપણ પ્રજાની તે માલની બનાવટમાં તેની સાથે હરીદાઈમાં ઉતરવાની મગદૂર નથી. તેની ઢાઢાની મજલીન અને કાસ્તીરી શાસોની વાત હું અત્યારે નથી કરતો, પણ ખીજી અનેક બનાવટોની વાત કરું છું. તેના જેવી વસ્તુઓ દુનિયાના બીજા કોઈ ભાગમાં તૈયાર થઈ નથી. આવા દેશને કેવળ ખેતી કરનાર મુલક બનાવી દેવો એ તેને અન્યાય છે.”

હિન્દુસ્તાનનો વણાટનો ધંધો જ્યારે લગભગ તદ્દન નાશ પામી ચૂક્યો હતો ત્યારે ૧૮૪૦ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિન્દુસ્તાનના માલની ઉપર ઇંગ્લંડમાં નાંખવામાં આવતી અટકાયતની જકાતો અંધ કરવા માટે અરજી કરી હતી. તે અરજી ઉપર વિચાર ચલાવવા માટે આમની સભામાં જે સિલેક્ટ કમિટી નીમાઈ હતી તેમાંથી પ્રોફલહર્સ્ટ નામનો એક ગૃહસ્થ બ્રિટિશ મીલવાળાઓ તરફથી ખેડો હતો. એ કમિટીએ જે સાક્ષીઓની તપાસ કરી તે તપાસ દરમ્યાન આલેલી પ્રશ્નોત્તરીમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે. એ પ્રશ્નોત્તર થયાને ૮૦ વર્ષ થઈ ગયાં, છતાં આજે પણ તે તદ્દન તાજા જ થયેલા

હોય એવા લાગે છે. એમાં હિંદુસ્તાનના વલુકરોને ઈંગ્લંડની સ્વાયં-
નીતિએ પાપમાલ કર્યા એ અપરાધની ચોખ્ખી કબૂલાત છે, એટલું
જ નહીં, પણ તે અપરાધ થઇ ચૂક્યો એટલે તે યોગ્ય હતો એ દલીલ
પણ કરવામાં આવેલી છે! અને હિંદુસ્તાન પ્રત્યે પાપાચરણ ચાલુ
રાખીને આપણે જીવી શકીએ એવી કબૂલાત પણ નિર્લજ્જ નિખા-
લસતાથી થયેલી છે.

આ જ દલીલ ૮૦ વર્ષ પછી પણ આજે ફરી એકવાર
થઇ રહી છે, અને ૮૦ વર્ષ ઉપર જે ધા તાજો લાગતો તે
આજે તો પૂરાઇ ગયો હશે એવી માન્યાતાથી એ જ દલીલ આજે
વળી વિશેષ નિર્લજ્જતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. થોડા જ દિવસ
ઉપર ગાંધીજીના પરદેશી માલના બહિષ્કારના કાર્યક્રમ ઉપર લખતાં
'ટાઇમ્સ' પત્ર કેટલીક વક્ર ટીકા કરે છે: 'ગાંધીજી તો પોતાની
હીલચાલ શુદ્ધિની છે એમ કહ્યાં કરે છે, પણ શુદ્ધિને બદલે એ
હીલચાલ તો પોતાના મિત્રોને તેમજ પારકાને સજા કરવા માટે જ
થએલી હોય એમ લાગે છે.' ગાંધીજીના મિત્રો-એટલે આ દેશના
વેપારીવર્ગ-પ્રત્યે દિલસોજીનાં જે આંસુ આમાં ઢાળવામાં આવ્યાં છે
તેનું જીઠાપણું તો ઉઘાડું છે; પણ પરદેશને ખરી રીતે કયા દેશે કેટલી
સજા કરી છે તે તપાસીએ. એ તપાસવામાં ઈંગ્લંડના હાલના વેપારની
ઇમારત આપણા કારીગરોની કેટલી ખોપરીઓથી ચણાયેલી છે તે
જોયા વિના ચાલે એમ નથી. એ ઇમારતનું કોહીઆળું ચણતર કેમ
ચણાયું તેનું વર્ણન સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તાનાં અમૂલ્ય પુસ્તકોમાં હૃદયભેદક
રીતે આપવામાં આવેલું છે; અને આજે પાછો સજીવન થવાને પ્રયત્ન
કરી રહેલો આપણો દેશ એ ઇતિહાસ વાંચીને વિચારે એ અત્યારે
બહુ જરૂરનું છે. કેટલું પાપ થયું છે, એ પાપમાં જાણ્યે અજાણ્યે
આપણે કેટલો ભાગ ભર્યો છે, એ જાણીને જ આપણે તે પાપના
પ્રાયશ્ચિત્તનું ખરૂં માપ કાઢી શકીએ.

ઈંગ્લંડના અન્યાયનો ઇતિહાસ શરૂ કરીએ તે પહેલાં ઈંગ્લંડ

પોતાના હિતને ખાતર કેટલું કરતું હતું તેની નોંધ લઇશું—ન્યાય કહી શકાય એની વસ્તુઓ ઇંગ્લેંડ કેટલી કરતું તેની જ નોંધ લઇશું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માર્ફત પોતાને હિન્દુસ્તાનમાં રાજકીય સત્તા મળી તે પહેલાં ઇંગ્લેંડે પોતાને ત્યાં પરદેશથી આવતા માલની સામે કેટલી અટકાયતો રાખેલી હતી તે ઇતિહાસદાર લેકીના નીચેના શબ્દો ઉપરથી ખાતર પડશે.

“ ૧૭ મા સૈકાની આખરે સોંઘા અને સુંદર કૅલિકો, મજલીન અને પીઝીટના પુષ્કળ તાકા હિન્દુસ્તાનથી ઇંગ્લેંડ આવતા, અને તે લોકોનું મન એટલું તો હરણ કરતા કે ઉનના અને રેશમના માલ ખનાવનારા ખુબ ગભરાઇ ગયા હતા. આ કારણથી પાર્લામેન્ટે સને ૧૭૦૦ અને ૧૭૨૧ માં કાયદા કરી, કેટલીક જન આદ કરીને બાકીનો બધો છાપેલો અને રંગેલો કૅલિકો, પહેરવેશમાં કે ફર્નિચરમાં વાપરવાની, તેમજ જેમાં સૂતર આવતું હોય તેવો કાંઇપણ છાપેલો કે રંગેલો માલ ઇંગ્લેંડમાં વાપરવાની, સખ્ત મનાઇ કરી. ”

“ હિંદી કૅલિકોનું બનેલું કાંઇપણ વસ્ત્ર કોઈ સ્ત્રીએ પહેરવું એ ઇંગ્લેંડમાં ગુન્હો ગણાતો હતો. ૧૭૬૬ માં એક સ્ત્રીનો ફ્રેંચ કૅમ્બ્રિકનો રૂમાલ વાપરવા માટે ગિલ્ડ હાલમાં ૨૦૦ પૌંડ દંડ થયો હતો ! ”

આ તો હું કહી ગયો તેમ કંપનીને રાજકીય સત્તા મળી તે પહેલાંનો ઇતિહાસ છે. એની સામે કોઈ વાંધો લઇ શકે એમ નથી. ઇંગ્લેંડે બધું પરદેશી કાપડ આવતું બંધ કરવામાં શુદ્ધ સ્વદેશી ધર્મ ખાલ્યો હતો. એ જ સ્વદેશી ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આજે ગાંધીજી આપણને આપી રહ્યા છે. પણ ધર્મ તજી, સ્વાર્થની ખાતર હિન્દનો સૂતરનો ઉદ્યોગ ડૂબાડવામાં ઇંગ્લેંડે જે પારાવાર અધર્મ કર્યો તેનો ઇતિહાસ અહીં આપવાનો હેતુ છે. સ્વદેશી ધર્મ પાળતાં ઇંગ્લેંડ કોઇને

સમ કરતું ન હતું. ધર્મ ઓળંગીને ‘સમ’ તો ઈંગ્લંડને સત્તા મળી ત્યાર પછી તેણે કરવા માંડી.

આ પાપાચારની શરૂઆત લગભગ પોણાસેં વર્ષ ઉપર શરૂ થયું. આરંભમાં હિન્દી દારીગરો પાસે જોરજુલમથી કામ લેવામાં આવતું. તેમને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં કારખાનાં, જે કોડીઓ કહેવાતી, તેમાં કામ કરવું પડતું. પછી ગામડાંઓ અને વણકરોની કોમોની કોમો ઉપર કંપનીના આડતીયાઓએ શિરજોરી ચલાવવા માંડી. આખરે ઈંગ્લંડમાં જતા આપણા માલ ઉપર આરંભના ઉતારામાં જણાવેલી બચકર જકાતો નાંખવાની નીતિ ચાલુ થઈ, અને સામે ઈંગ્લંડથી દગલેદગલા માલ આ દેશમાં ફાલવવામાં આવ્યો. આટલામાં આપણા ઉદ્યોગની પડતીનો સાર આવી જાય છે. સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના મારે હોદ્દાને અંગે જે જે પુરાવા પોતાને જોવાના મળ્યાં, તે બધાય-સરકારી દફતરમાંના અને અંગ્રેજોએ આપેલા-પુરાવાનો ઉપયોગ કરી એ દુઃખદ ઇતિહાસ પોતાનાં પુસ્તકોમાં વર્ણવ્યો છે.

પ્રથમ એક જો ઉતારા કંપનીના ગુમાસ્તાઓનાં કારસ્થાનો વિશે લખ્યું. સાર્જન્ટ ઍગોના ૧૭૬૨ના મે મહીનાની ૨૬મી તારીખના પત્રમાં આમ વર્ણન છે:—

“કોઈ ગૃહસ્થ પોતાને માટે કોઈ માલ લેવો હોય કે વેચવો હોય તો તે માટે ગુમાસ્તાને મોકલે છે. તે તરત જ પોતાને કોઈ પણ રીતને પોતાનો માલ વેચવા કે લેવાની ફરજ પાડવાનો અધિકાર મળ્યો હોય એમ માની લે છે. અને જો પેલો પોતાની અશક્તિને કારણે ના પાડે તો તેને ફટકા પડે છે, અથવા અંદોખાનામાં પૂરાવું પડે છે. જો તે હા પાડે છે તો તેટલાથી પતતું નથી, કારણ ત્યારે તે પોતાની પાસે જેટલી વસ્તુનો વેપાર કરવાનો હોય તેટલી કોઈ પણ બીજા શખ્સને ખરીદવા અથવા વેચવા દેતો નથી. જો તેઓ તેમ કરે તો તેનું આવી બને છે. વળી કિંમત આપવાની તે પણ બીજા

વેપારી આપે તેના કરતાં ઘણી ઓછી આપવાની; કેટલીક વાર તો આપવાના જ આખાડા કરે છે; હું વચ્ચે પડું છું તો તરત રાવ ખાવામાં આવે છે. આ અને આવા આવા જુલમેની લીધે બાકરગંજ જેવો આખાદ છલ્લો તદ્દન કિન્નર થઈ જવા બેઠો છે. દરરોજ લોકોનાં ટોળેટોળાં શહેર છોડી ખીજાં સલામત ડેકાણાં શોધે છે, અને જ્યાંનાં બજારોમાં વેપારવણજ ઉભરાઈ રહેતો તે બજારોમાં હવે કશું મળતું નથી. ગુમાસ્તાના પટાવા-જાઓ લોકોની ઉપર જોરજુલમ કરે છે. જમીનદાર વચ્ચે પડે છે તો તેના પણ તેવા જ હાલ થશે એમ કહેવામાં છે. પહેલાં જાહેર અદાલતમાં ન્યાય અપાતો, હવે તો દરેક ગુમાસ્તા ન્યાયાધીશ થઈ બેઠો છે, અને દરેકનું ઘર કચેરી થઈ પડ્યું છે. ખુદ જમીનદારને પણ શિક્ષા સંમળાવવામાં આવે છે, અને તેમની પાસેથી પટાવાજા સાથે લડાઈ કરવાના અને ખોટા ચોરીના આરોપ મૂકી પૈસા કઢાવવામાં આવે છે.”

બંગાળનો આખો વેપાર બધાએ છુટ્ટાઓમાં કંપનીના નોકરોએ આમ વેરાનખેરાન કર્યો હતો. પણ પાકો માલ હસ્તગત કરવાની તેમની રીત પણ તેટલી જ જુલમી હતી. વિલિઅમ બોલ્ટ્રસ નામના એક અંગ્રેજ વેપારીએ એ રીતોનો તાદશ ચિતાર ૧૭૭૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલા પોતાના પુસ્તકમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

‘કાંઈ પણ અસત્ય વિના કહી શકાય કે દેશનો બધાય અંદરનો વેપાર અને ખાસ કરીને યુરોપની ખરીદી માટે થતો વેપાર કાયમના સિતમ રૂપ છે. અને તેની માઠી અસર દેશનો દરેક વણકર તેમ જ કારીગર ખમી રહ્યો છે. જોતલો માલ નીકળે છે તે બધો એકહથ્થો કરી લેવામાં આવે છે, અને અંગ્રેજો, તેમના વાણીઆઓ અને કાળા ગુમાસ્તાઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ ક્યો માલ કોણે કેટલો બનાવવો તથા તેની કેટલી કિંમત લેવી તે નક્કી કરે છે. ગુમાસ્તા

શહેરમાં આવી પડાવ નાંખે છે, તેને પોતાની કચેરી કહે છે. ત્યાં પોતાના સીપાઈ અને હરકરેની માર્શલ દલાલ અને પાયકરોની સાથે વણકરોને બોલાવે છે, પોતાના શેડે મોકલેલા પૈસા આવી જાય એટલે અમુક માલ અમુક વખતે અને કિંમતે આપવાની કબૂલત તે વણકરો પાસે કરાવી લે છે, અને તેને થોડા પૈસા અગાડી આપે છે. જિયારા વણકરની 'હા' 'ના' નો તો ભાવ જ કોણ પૂછે? કારણ ગુમાસ્તા કંપની વતી ખરીદી કરવા આવે છે ત્યારે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વણકરો પાસેથી સહી કરાવી લે છે. અને જો અગાડી આપેલા પૈસા લેવાની વણકરો ના કહે તો તેઓ તેમની ગાંઠે એ પૈસા જોરજુલમથી બંધાવે છે....આમાંના કેટલાએ વણકરો તો કંપનીના ગુમાસ્તાના ચોપડાઓ ઉપર ચઢેલા હોય છે, અને તેમ હોવાથી તેઓ બીજા કોઈને માટે કામ કરી શક્તા નથી. અને એકની પાસેથી બીજા ગુમાસ્તા પાસે ગુલામની માફક તેમની બદલી થાય છે. જિયારાઓને એક પછી બીજા એમ અનેક ગુમાસ્તાઓના જુલમ અને લખાડીના ભોગ થયું પડે છે...આ ખાતામાં જો લખાડી ચાલે છે તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. પરિણામ બધાનું ગરીબ જિયારા વણકરને લૂંટવામાં આવે છે એ જ. કારણ જાન્ય કરનારાઓ અને ગુમાસ્તાઓ મળીને માલની જે કિંમત દરારે છે તે જો તે જ માલ ભર બજારમાં છૂટથી વેચવામાં આવે તો જેટલી કિંમત ઉપજે તેના કરતાં ઓછામાં ઓછા ૧૫ ટકા અને કેટલીક વાર તો ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી દરાવવામાં આવે છે. વળી કંપનીના આડતીઆઓએ લખાવી લીધેલા મુચલકા પ્રમાણે જો વણકરો માલ આપી ન શકે તેમની મિલકત હરરાજ કરી દેવામાં આવે છે, અને તેમાંથી ખોટ પૂરી કરી લેવામાં આવે છે. અને કાચા રેશમનાં કોકડાં ભરનારાઓની ઉપર તો એટલો

બધો જુલમ થયો છે કે તેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉપર કોટલાં બરવાનો જુલમ ન થવા પામે તે ખાતર પોતાના અંગૂઠા કાપી નાંખ્યા છે ! ”

આમ, સ્વં દત્ત કહે છે તેમ, આ જુલમ ગામડે ગામડે, બજારે બજારે, સાળે સાળે પહોંચ્યો હતો. તેમના ઉદ્યોગ અને જીવન ઉપર આવા કારી આઘાત કદી થયા ન હતા, અને તેને પરિણામે હિન્દના ઉદ્યોગના ઝરા બંધ થયા. લક્ષ્મીનાં મૂળ સૂકાઈ ગયાં.

આટલું બસ ન હોય તેમ દેશમાં જ બનતા માલ ઉપર અંગ્રેજો કાંઈ પણ જકાત ન ભરે, પણ દેશીઓ મુલ્કી જકાત આપે એવો શિરસ્તો ચાલુ કર્યો હતો. આમાંથી નીપજતા ત્રાસથી કંટાળી, બંગાળના ત્યારના નવાબ મીર કાસમે અન્યાય દૂર કરવા માટે બધી મુલ્કી જકાતો દાઢી નાંખી. આની સામે કલકત્તા દાઉન્સલે બખાળા દાઢ્યા. એને ‘ અંગ્રેજ પ્રબલ સામે વિશ્વાસઘાત ’ નું પગલું કહ્યું— જેમ આજે આપણે સ્વદેશી પ્રત લઈએ છીએ તે ઇંગ્લંડને સળ કરી પાપ કરીએ છીએ એમ ‘ ટાઇમ્સ ’ કહે છે. જેમ્સ મિલ, જેના ઇતિહાસમાંથી આ સમયનો બધો હેવાલ મળે છે, તે કહે છે—

‘ આ પ્રસંગનું કંપનીના નોકરોનું વર્તન ન્યાયના તો શું પણ કાંઈ લાજશરમના પણ બાનને ભૂલાવવાની જે શક્તિ સ્વાર્થમાં રહેલી છે તેનો એક આખા દાખલો છે. ’ સ્વ. દત્ત લખે છે— ‘ કંપનીના નોકરોને એક બે વસ્તુઓનો એકલથેલ વેપાર જોઈતા હતા, એટલું જ નહિ પણ દરેક વસ્તુના વેપારમાં દેશી વેપારીઓ અને પોતાની વચ્ચે એવો અંતર કરાવવા ઇચ્છતા હતા કે જેથી અંતે બંગાળના લોકો માનવસમાજના સામાન્યમાં સામાન્ય હકો પણ ખોઈ બેસે. પરદેશી વેપારીઓએ એક મોટા અને આખા દેશનો આખો વેપાર પોતાને હાથ કરી લેવા માટે પોતાનાં હથિયારને બળે આટલો વધારે પડતો દાવો કર્યો બીજો દાખલો ઇતિહાસમાં બાગ્યે જ જડશે. ’

આખરે લડાઈ થઈ. ‘બળીઆના જે ભાગ’ની નીતિએ અંગ્રેજો જ કાઢ્યા. અન્યાયનો દોર ચાલુ જ રહ્યો. કંપનીના ડિરેક્ટરો આ નીતિની સામે થતા, પણ તેમનું સાંભળે કોણ ? અને પછી તો ડિરેક્ટરોએ અનીતિનું બીજું ધોરણ પોતે જ પકડ્યું. બ્રિટિશ વણકરોની અદેખાઈને પોષવી એ તેમનું કર્તવ્ય થઈ પડ્યું. કંપનીની રાજકીય સત્તાનો દુરુપયોગ કરી બંગાળની કારીગરી તોડી પાડી તેને ભોગે ઇંગ્લંડના વણકરોને ઉત્તેજન આપવાનાં ખસૂસ પગલાં લેવાવા માંડ્યાં. ૧૭૬૮ માં લખેલા અને અધાયે પ્રાંતના હાકેમોને મોકલેલા પોતાના પત્રમાં કંપનીએ ઇચ્છા બતાવી કે બંગાળમાં કાચા રેશમનું ઉત્પન્ન વધારવું, અને રેશમનો માલ ખનતો અટકાવવો. આ પત્રની યોજના વિષે ૧૭૮૩ માં નીમાયલી સિલેક્ટ કમિટી લખે છે:—

‘આ પત્રમાં બળાતકાર અને ઉત્તેજન બંને આવી જાય એવું સુંદર સચોટ ધોરણ રહેલું છે, જેની અસરે બંગાળનો ઉદ્યોગ નાશ થયા વિના નહિ રહે. પરિણામે એ ઔદ્યોગિક દેશની સુરત જ ફરી જઈ તે ગ્રેટબ્રિટનના વણકરોને પૂરો પાડવાનો કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ બની રહેશે.’

આમ આ પછી પચાસેક વર્ષ સુધી ચલાવવાની નીતિની આ પત્રમાં વ્યાખ્યા અંધાઈ, અને તેને પરિણામે આ ક્ષેત્રને આરંભે કરેલા ઉતારામાં જળાવ્યું તેમ અધા ઉદ્યોગો નષ્ટ થયા વિના રહ્યા નહિ.

બંગાળમાં મીર કાસમને હંકાવીને, અને કર્ણાટકમાં નવાબ મહમદઅલીની બેવકૂફીને લીધે, સન ૧૮૦૨ સુધીમાં બંગાળ અને મદ્રાસનો ઘણોખરો ભાગ કંપનીએ હાથ કર્યો હતો. વાંચવ્ય પ્રાંતના પણ તે જ હાલ થયા. એટલે જ્યાં જ્યાં વણકરોની ભારે વસ્તી હતી તે તે પ્રદેશો કંપનીને હાથ લાગ્યા, અને તેને તેણે વેરાન કર્યાં. ઉપર બતાવેલી નીતિના પરિણામે ઇંગ્લંડથી હિન્દુસ્તાન આવતો સૂતરાક

માલ, જે ૧૭૮૪માં ભાગ્યે જ દોઢસો પૌંડની કિંમતનો હતો તે ૧૮૧૩માં ૧ લાખ ૮ હજાર પૌંડની કિંમતનો થઈ ચૂક્યો હતો.

આ વેળા કંપનીનો ‘પટ્ટો’ નવેસર કરી આપવામાં આવ્યો અને તે દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનના વહિવટ વિષે તપાસ થઈ. તે તપાસ દરમ્યાન કેટલીક જાણનીઓ પડી તે જાણવા જેવી છે. શ્રીમ મર્સર નામનો એક ડૉક્ટર કંપનીની નોકરીમાં રહી ગયો હતો. તેણે જણાવ્યું હતું કે:

“લૉર્ડ વેલેસ્લીએ યુરોપીઅન માલ હિન્દુસ્તાનમાં વેચાવાને માટે સોંપ કરવાનો પ્રયત્ન, રેલિલખાંડના મેળા બરીને અને હરદારના કુંબ મેળામાં બ્રિટિશ રેસિડન્ટને મોકલીને કર્યો હતો.”

જૉન રૅકિંગ નામના વેપારીની સાથે થયેલા સવાલજવાબમાં બ્રિટિશ માલને ઉત્તેજન આપવા માટે નંખાયલી અટકાયતની જઠાતનો ખ્યાલ મળે છે.

“‘ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કાંપ’માં વેચાના કાપડ ઉપર કિંમત પ્રમાણે જઠાત લેવાય છે?”

“કુલિકાની આયાત ઉપર સેંકડે ૩ પૌંડ, ૬ શિ. ૮ પે. જઠાત લેવામાં આવે છે; પણ જો તે માલ દેશમાં જ વાપરવા માટે હોય તો તેના ઉપર સેંકડે ૬૮ પૌંડ, ૬ શિ. ૮ પે. જઠાત લેવાય છે.”

“મજલીન નામના માલ ઉપર સેંકડે ૧૦ ટકા જઠાત લેવાય છે; પણ જો તે દેશમાં વાપરવા માટે ગાખવામાં આવે તો ૨૭ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે. જઠાત લેવાય છે.”

“રંગેલો માલ આ દેશમાં સમૂજો વાપરવા દેવામાં આવતો જ નથી, પરદેશ મોકલવા માટે જ તેની આયાત થાય છે. તોપણ તેની ઉપર ૩ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે. ની જઠાત લેવાય છે.”

“પાર્લામેન્ટની આ બેઠક વખતે જઠાતોમાં ૨૦ ટકા

વધારો થયો છે, એટલે હવેથી કલિકો ઉપર ૭૮ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે. અને મજલીન ઉપર ૩૧ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે.ની જકાત થાય છે.”

મિં રંકિંગની ગુઆની ખતાવે છે કે હિંદી માલને વિલાયતમાં કેવી જગ્ગર જકાતોથી અટકાવવામાં આવતો હતો.

“આ જકાતોની અસર એ થઇ છે કે દેશ કેવળ ખેતી કરનાર દેશ જ બની રહ્યો છે,” એમ આ પછી દશ વર્ષમાં એક અનુભવી અંગ્રેજે લખ્યું હતું.

પણ આ સંબંધે કદિ ન વિસરાય એવા ઉદ્દગાર તો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર વિલ્સન, જેમણે મિલે શર કરેલો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો તેમના છે. એ ઉદ્દગાર અનેક ઠેકાણે ઉતારાયા છે, પણ એ તો સદાય તાજ ન રહેશે:

“સને ૧૮૧૩ માં જે તપાસ થઇ તે દરમ્યાન એવી ગુઆની પડી હતી કે તે વખતે હિંદુસ્તાનનો સુતરાઉ અને રેશમી માલ, ઇંગ્લંડમાં બનેલા તેવા માલની સરખામણીમાં, બ્રિટિશ બજારમાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા ઓછી કિંમતે વેચી શકાતો. આ કારણથી ઇંગ્લંડના માલનું હિંદી માલ ઉપર ૬૦ થી ૮૦ ટકા જકાત નાંખીને અથવા તેને આવતો બિલકુલ અટકાવીને રક્ષણ કરવું પડ્યું. જે આમ ન કરવામાં આવ્યું હોત તો—જે અટકાયત જકાતો અને કાયદાઓ ન કરવામાં આવ્યા હોત તો—પેટ્રી અને મેન્ચેસ્ટરની મીલો ચાલુ થતાની સાથે જ બંધ થઈ જત, અને પાછળથી વરાળની મદદથી પણ બાગ્યે જ ચાલુ થઈ શકત. હિંદી કારીગરીને ભોગે તેઓ ઉભી થઈ શકત. હિંદી કારીગરીને ભોગે તેઓ ઉભી થઈ. હિંદ સ્વતંત્ર હોત તો તેણે આનું સાદું વાળ્યું હોત, બ્રિટિશ માલ ઉપર અટકાયતી જકાતો નાંખી હોત, અને પોતાની કારીગરીનો સંહાર થતો અટકાવ્યો હોત.

આત્મરક્ષણ ખાતર આટલું કરવાની તેને છૂટ ન હતી, કારણ કે તે તો પરાધીન થઇ પડ્યું હતું. બ્રિટિશ માલના ઢગલા કાંઇ પણ જકાત વિના હિન્દુસ્તાનમાં પરાણે ઠાલવવામાં આવ્યા, અને પરદેશી વેપારીઓએ જે હરીફની સાથે ન્યાયની રીતે ફાવી શકાય તેમ ન હતું એને અન્યાયી સત્તાની બળજેરી વાપરીને હંફાવ્યો અને આખરે ગુંગળાવી નાંખ્યો.

આટલી અટકાયતો છતાં કાંઈ માલ હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતો તો તેની વ્યવસ્થા કંપનીની કોડી સરસ રીતે કરી લેતી. આ માલ જેટલો થાય તેટલો જોરજુલમથી, પોતાને ફાવે તે શરતે અને ભાવે કઢાવવામાં આવતો. યુરોપમાં વેચવા માટે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવતો હિંદી માલ પોતાને વપરાશ માટે ત્યાજ્ય હતો, પણ તેમાંથી નફો મેળવવા માટે તે કાંઈ ત્યાજ્ય ન હતો ! ખાસ કાયદા દ્વારા વામાં આવ્યું હતું કે કંપનીની પાસેથી જેને પૈસા મળ્યા હોય તેણે પોતાનો માલ અથવા મહેનત કોઈ પણ શખ્સને વેચવાં નહિ, એક અથવા વધારે સાળ રાખનાર સાળવી જે કહેલા તાકા મુદતસર તૈયાર ન કરી આપે તો તેણે દરેક તાકાની કિંમત દીઠ ૩૫ ટકાનો દંડ આપવો પડશે ૪૦ ૪૦. આથી એટલો બધો જુલમ અને ત્રાસ ગુજરતો અને એટલા બધા ગુન્હા નીપજતા કે તેને માટે ખાસ કાયદાઓ ઘડવાની ફરજ પડી હતી !

૧૮૧૩ની તપાસનો હેતુ જ બ્રિટિશ માલની ખપત હિંદમાં શી રીતે વધારાય તેટલા માટે હતો. નેપોલીયન બોનાપાર્ટે યુરોપીય બંદરોમાંથી બ્રિટિશ માલ કાઢ્યો હતો, એટલે ઇંગ્લંડના વેપારી અને કારખાનાંવાળા ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. તેમને માટે નવું બજાર શોધવું જોઈએ, તે સારૂ કંપનીનો એકલથો વેપાર ૧૮૧૩નો પટો નવો કરી આપવામાં આવ્યો તારથી ૨૬ કરવામાં આવ્યો. હિંદમાં છૂટેદાર મહાલવાનું તે દિવસથી દરેક અંગ્રેજ વેપારીને મળ્યું.

આ વિધાતક નીતિને પરિણામે કેટલા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા, કેટલાને રોટલો મળતો બંધ થયો તેનો સ્હેજ ખ્યાલ તે વેળાની ઔદ્યોગિક સ્થિતિનાં કેટલાંક વર્ણનો ઉપરથી મળશે. રેંટીયા અને સાજોનો ઉપયોગ સાર્વત્રિક હતો. હિંદુસ્તાનની ઉમ્મરલાયક સ્ત્રીઓનો અર્ધો ભાગ કાંતીને પોતાના પતિ કે પિતાની આવકમાં વધારો કરતી એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી એમ સ્વ. દત્ત કહે છે. ઉત્તર હિંદની અને દક્ષિણ હિંદની ઔદ્યોગિક સ્થિતિની તપાસ કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોએ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં કરાવેલી તેમાંથી નીચેની સુંદર માહિતી મળે છે:-

પટ્ટના જીંદાની વસ્તી ૩૩ લાખ જેટલી હતી. ત્યાં ૩ લાખ ૩૦ હજાર જેટલી કાંતનારી સ્ત્રીઓ હતી એવી ડૉ. મુચ્ચાનનની ગણતરી છે. ચાદર અને ઝીણું કપડું વણવાની સાજો ૭૫૦ હતી, તેની ઉપર દર વર્ષે ૫ લાખ ૪૦ હજાર રૂપિયાનું કાપડ વણાતું. ખાદી વણવાની સાજો તો અસંખ્ય હતી. તેની સંખ્યાનો આંકડો નથી આપવામાં આવ્યો, પણ દર વર્ષે ૨૪ લાખ* રૂપિયાની ખાદી વણાતી. રેશમની સાજો થોડી હતી, પણ રેશમી કપડું પણ વર્ષે સવાચાર લાખ રૂપિયાનું વણાતું.

શાહપાદ જીંદાની વસ્તી ૧૪ લાખની હતી. ત્યાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર જેટલી સ્ત્રીઓ સૂતર કાંતતી. ૭૦૨૫ ધરો વણકરોનાં હતાં, અને સાજો ૭૯૫૦ હતી. રેશમનું વણાટ શાહપાદમાં ઓછું જ હતું.

ભાગલપુર જીંદાની વસ્તી ૨૦ લાખ જેટલી હતી. ત્યાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર સ્ત્રીઓ કાંતતી. અહીં ટાસર રેશમ વણાતું. ૩૨૭૫ સાજો ચાલતી. સૂતરની સાજો ૭૨૨૯ હતી.

* આજકાલ દસપાંચગણી મોંઘવારીના કાળમાં રૂપિયાની કિંમત ઘટી ગઈ કહેવાય, તેથી તે કાળની સોંધારતને હિસાબે એક રૂપિયાની કિંમતનું કાપડ આજને હિસાબે કેટલા રૂ. ની કિંમતનું ગણાય તેની ગણતરી આ આંકડાઓ વાંચતી વેળાએ વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે.

ગોરખપુર જીલ્લાની વસ્તી ૧૩ લાખ જેટલી હતી. પોણાએ લાખ સ્ત્રીઓ કાંતીને ગુજરાન મેળવતી અને ૧૧૧૪ સાળો હતી. ઘણુંખરૂં છીંટ વણાતી અને ધાખળા બનતા.

દિનાજપુર જીલ્લામાં ૩૦ લાખની વસ્તી હતી. અહીં કાંત-નારીઓની સંખ્યા નથી મળતી. પણ ૨૫ લાખ રૂપીઆનું ૩ દર વર્ષે કાંતાનું. ૪ હજાર સાળો હતી. માદકાર્થ કાપડ વણાતું, જેમાં રેશમનો તાણો ને સૂતરનો વાણો આવતો. ૮૦૦ સાળો મોટા તાકા માટે હતી. ૫૦૦ ઘરો કેવળ રેશમ વણનારાઓનાં હતાં. શુદ્ધ સૂતરનું કાપડ વર્ષે લગભગ ૧૬ લાખ રૂપીઆનું વણાતું. ઉતરતા વર્ણના હિન્દુઓનાં ઘણાંખરાં ઘરોમાં સાળો હતી, અને ઘણીખરી સ્ત્રીઓ કાંતતી.

પુર્ણિઆ જીલ્લામાં ૨૯ લાખની વસ્તી હતી. અહીં પણ ઘણીખરી સ્ત્રીઓ કાંતતી એમ ડૉ. કુચાનન લખે છે, જે કે તેને! આંકડો નથી મળી શકતો. પણ ૩ લાખ રૂપીઆનું ૩ દર વર્ષે કાંતાનું, અને ૧૩ લાખ રૂપીઆનું સૂતર નીકળતું. ૨૦૦ સાળો કેવળ રેશમના વણાટ માટે હતી. રેશમ અને સૂતર અને મિશ્ર વણનારા વણકરો દિનાજપુરના જેટલા હતા. ઝાડી ખાદી વણનારાઓનો તો પાર ન હતો. લગભગ ૧૦૦૦૦ સાળો હશે. ઝીણું સૂતરાકે કપડું વણનારાઓની ૩૫૦૦ સાળો હતી. આ ઉપરાંત શેતરંજ, ધાખળા અને ખીજી ગરમ કાપડ બનતું.

રંગપુર અને આસામ જીલ્લાનાં વર્ણનો બહુ વિગતવાળાં નથી.

આ માહિતી તો સ્વ. દત્તના પુસ્તકમાંની છે. કેટલાંક શહેરો અને જીલ્લાની સ્થિતિની ખાસ પ્રવાસીઓના વર્ણનમાંથી જે માહિતી મળે છે તે આની પૂરવણી તરીકે આપું છું. સને ૧૭૫૭ માં કલાઈવ મુર્શિદાબાદમાં દાખલ થયો ત્યારે તે વિષે તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“આ શહેર લંડનના જેટલા વિસ્તારવાળું, વસ્તી-

વાળું અને સમૃદ્ધ છે; માત્ર બેમાં એટલો જ તફાવત છે કે મુર્શિદાબાદમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેની અંગત મિલકત લંડનની કોઈ પણ વ્યક્તિના કરતાં ક્યાંયે ચઢી જાય. ”

આ સમૃદ્ધિનું કારણ તો ત્યાંના વેપારની આબાદી હતું: હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતું અને પરદેશ મોકલવામાં આવતું કાચું રેશમ તથા તૈયાર થયેલા રેશમી માલનો ચારપંચમાંશ ભાગ એકલું રાજશાહી ઉત્પન્ન કરતું.

વૉલ્ટર હૅમિલ્ટન લખે છે:—“ કાસિમખાનર રેશમી માલને માટે બહુ વખત થયાં મથદ્દર છે, અને ત્યાંનાં મોઝાં તારની જાળી જેવાં શુંથવામાં આવતાં હોઇ અંગાળમાં સૌથી ચડિઆતાં છે. અહીંના રહીશી જ શેતરંજી, સાટિન અને બીજી બનાવટોમાં રેશમ પાર વગરનું વાપરે છે, બાકી અધે તે હિંદુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં અને યુરોપમાં પણ મોકલવામાં આવે છે. દુનિયામાં કદાચ ચીનથી બીજે નંબરે રેશમ ઉત્પન્ન કરનાર અને બનાવનાર દેશ હિંદુસ્તાન છે. ”

મુર્શિદાબાદની આસપાસ રેશમનું વણાટ ખૂબ હતું. કલકત્તાની આસપાસ છીંટ ‘ એવી સુંદર બનતી કે તેની યુરોપમાં બની શકવી અશક્ય છે. ”

ટિપેરા જીલ્લાની બનાવટો હવે તો વિસરાઈ ગઇ છે. “ આ જીલ્લાનું જાડું સુતરાઉ કાપડ દુનિયામાં ખાસ્તા અને કોસીઆના નામથી પ્રખ્યાત છે, અને તે અતિશય સુંદર અને ટકાઉ કાપડ કંપની અને ખાનગી વેપારીઓ પરદેશ મોકલે છે. ” (હૅમિલ્ટન) લક્ષ્મીપુર, જગદીઆ, અને કૉલિન્દા કરીને ટિપેરા જીલ્લામાં ત્રણ શહેરોનાં ખાસ નામ આ કાપડને માટે બહુ પ્રખ્યાત છે. પણ ઢાકા મજલિન આગળ તો બધી બનાવટો ઝાંખી પડે છે. એનું વર્ણન હૅમિલ્ટનના પુસ્તકમાં સુંદર છે.

જે કપાસમાંથી એ બનાવવામાં આવતું તે ઢાકા શુદ્ધામાં જ પાકતો. તે કપાસ ત્રણ જાતનો હતો. કુતી, નરમા અને વૈરાધત. વર્ષમાં બે ફાલ થતા. એક એપ્રિલમાં અને બીજો સપ્ટેમ્બરમાં. છોડ એક વર્ષ રહેતો, અને પાંચ કુટ ઉંચો થતો. ગેરો અને ટિપેરાના ડુંગરાઓ ઉપરનો ભોગ નામનો કપાસ જરા જડી બનાવટ માટે વપરાતો. ૧૮ થી તે ૩૦ વર્ષની હિંદુ સ્ત્રીઓ મજલિન માટે સૂતર કાંતતી. સોનારગાંવા, દપાશીઆ, ટેક અને જંગલચારી નામના આ શુદ્ધાના ઉત્તર વિભાગોમાં સુંદરમાં સુંદર કપાસ થતો. નરજાનના વખતથી ઢાકાની મજલિન ભારે પ્રખ્યાત થઈ. અને ૧૮૩૯ સુધી તો સુંદર કાંતનાર એક તોલાની પૂણીમાંથી ૭૦૦૦ વારથી વધારે લાંબો એટલે ૪ માઈલથી વધારે લાંબો તાર કાઢતો ! ડૉ. યૂરે નામના ગ્રંથકારે પોતાના ૧૮૩૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમાં લખ્યું છે: “ ઢાકામાં એવું તો સૂતર કાંતાય છે અને વણાય છે કે તેની સરખામણી યુરોપમાં ક્યાંયે થાય એમ નથી. એક સરસ પરીક્ષકે કહ્યું છે કે ઈંગ્લંડમાં તૈયાર થાય છે તેના કરતાં પણ અતિશય ચડિઆતું આ સૂતર શી રીતે કાંતાતું હશે, અને કઈ સાળ ઉપર તે વણી શકાતું હશે તે કલ્પનામાં ન આવી શકે એવી વાત છે.” કાંતવાનું અને વણવાનું કામ એ બેથી બીજો નંબરે ભરતકામ આવે છે, અને તેને વિષે ડૉ. ટેલર ઢાકાના વર્ણનના પોતાના ૧૮૩૯ ના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે લખે છે: ‘ ભરતકામ અહીં ખૂબ થાય છે અને તેમાં મુસલમાનો એકા છે, જેમ કાંતવા અને વણવાના કામમાં હિંદુઓ એકા છે.’

એ જ લેખક કહે છે: ‘ ઢાકા ફેક્ટરીમાં કંપનીએ મજલિનને માટે ૨૨ લાખ રૂપીઆ રોકેલા હતા. ૧૭૮૭ માં મિ. ડે. ક્રેકટરે એ શુદ્ધાને વેપાર એક, કરોડ રૂપીઆનો

ગણ્યો હતો, જેમાંથી ૩૦ થી ૪૦ લાખ રૂપિયા યુરોપ મોકલવા માટે કપડું ખરીદવા સાડ હતો. યુરોપીય બજાર માટે તૈયાર થતા કુલ કાપડની કિંમત સને ૧૮૦૭ માં રૂ. ૮૬૧, ૮૧૮-૮-૫ જેટલી હતી, સને ૧૮૧૦ માં તે ઘટી રૂ. ૫,૫૬,૯૯૬ થઈ હતી, સને ૧૮૧૩ માં ૩,૩૮,૧૧૪ જેટલી હતી; અને ૧૮૧૭ માં વેપારી આડતીઆની ટોડી બંધ થઈ અને કાપડ યુરોપ જતું પણ ત્યારથી જ બંધ થયું. ”

સને ૧૮૪૦ ની કમિટી આગળ સાક્ષી આપતાં સર આર્લ્સ પ્રેવેલ્યને કહ્યું હતું:—

“બંગાળમાં રેશમ જેવો જે કપાસ ઉગાડવામાં આવતો હતો અને જેમાંથી ઢાકાની સુંદર મજલીન બનતી તે હવે જેવામાં પણ નથી આવતો. ઢાકાની વસ્તી ૧૧૧ લાખથી ઘટીને ૩૦-૪૦ લાખની થઈ ગઈ છે. અને તેટલી વસ્તી ઉપર પણ હવે જંગલ અને મલેરીઆનો ત્રાસ બાકી રહેલો તે આવવા લાગ્યો છે. જે કાંઈ સુતરાઉ માલ રહ્યો હોય તો તે અતિશય બડી બાદી રહી છે. બાકી અતિશય ગરીબમાં ગરીબ સિવાય બધાય વિલાયતી માલ વાપરે છે. ઢાકા હિંદુસ્તાનનું માંચેસ્ટર, જે એકવાર ‘સોનાની મૂરત’ હતું, તે પડી ભાંગી નાનકડું ગામડું થઈ ગયું છે. ત્યાં પહેલી આશ્રતનો સુમાર નથી. ”

દક્ષિણના વર્ણુનમાં વણાટ અને કંતામણના આંકડા જોઈએ તેવા નથી મળતા, જે કે બંગલોર, માઇસોર, મલબાર, બંદ્રેય સાજો અને રેંટીયાનો પ્રચાર સાર્વત્રિક હતો એમ જણાય છે. કર્ણાટક તો નવાય મહમદઅલીની મૂર્ખાઈને લીધે અંગ્રેજોએ ચૂસીને ખાલી ઘંડાના ટોચલા જેવો બનાવી દીધો હતો એમ સ્વ. દત્ત કહે છે. માન્ટેગોમરી માર્ટિન જેમણે ડૉ. બુચાનને ભેળું કરેલું સાહિત્ય એક અમૂલ્ય પુસ્તકમાં સંગ્રહીત કર્યું છે. તેઓ ૧૮૩૨ માં થયેલી

તપાસ પછી પાંચ વર્ષે બ્રિટિશ ઔદ્યોગિક રાજનીતિનું સરવૈયું આ પ્રમાણે કાઢે છે:

‘ ડ્રૉમ ગુઆનનનો રિપોર્ટ સરકારે તૈયાર કરાવ્યો તેને પરિણામે, આપણા નીચ લોભ અને સ્વાર્થાધતાથી પાયમાલ થયેલા લોકોને માટે ઈંગ્લેંડ કે હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ પણ પગલાં લેવાયાં છે ? એકે નહીં ! ઉલટું વિલાયતી વેપારની ધાતકી સ્વાર્થનીતિને વશ થયેલાં અભાગીઆંઆને વધારે દરિદ્રી બનાવવાના ઉપાયો લેવામાં આપણે કાંઈ કુમી રાખી નથી. આ રિપોર્ટનાં પાનાંમાંથી જણાશે કે કેટલા લોકો વણાટ વગેરે ધંધા ઉપર પોતાનું જીવન ગુમરતા હતા, પણ અનિયમિત વ્યાપારનીતિને બદલે ઈંગ્લેંડે હિન્દી-આને લેકેશાયર, યૉર્કશાયર, ગ્લાસગોની મીલનો માલ બળાટકારે લેવરાવ્યો; અને બંગાળ અને બિહારનો હાથનો બનાવેલો, ખુબસૂરત કુમાસનો અને અતિશય ટકાકે માલ અટકાયત જકાતોનો ભોગ થઈ પડ્યો અને બનતો બંધ પડ્યો. ’

• આ કંપારી ઉપજવે એવા ઉતારાઓથી વાચકોનું લોહી હું હવે વધારે નહિ ઉકાળું; માત્ર એક જ ઉતારો આખી આપણા દેશ ઉપર ગુજરેલા કેરના ઇતિહાસનો આ સાર સમેટી લઈશ. ૧૮૪૦ માં તો આપણા માલના વિલાયતી માલ સાથે કરી હરીફાઈ રહી ન હતી, તો પણ કાંઈ રહેલાસહેલા માલનાં પણ મૂળ ઉમેડી નાંખ્યા માટે જકાતો તો કાયમ જ રહી હતી. મિ. મેલવિલે (ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના મંત્રીએ) પોતાની સાક્ષીમાં કહ્યું હતું:—

‘ હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ વહાણમાં આવતા બ્રિટિશ સુતરાકે અને રેશમી માલ ઉપર ૩૦ ટકા જકાત હતી. ઉનના માલ ઉપર ૨ ટકા હતી. પણ હિંદી સુતરાકે માલ જે ઈંગ્લેંડે જતો તેની ઉપર ૧૦ ટકા, રેશમના માલ ઉપર ૨૦ ટકા અને ઉનના ઉપર ૩૦ ટકા જકાત રહી હતી. ’

‘સુતરાઉ માલ તો ઈંગ્લેંડ આવતો નહીં થયો છે એટલે રૂની આયાત વધી છે. ૧૮૧૩ સુધીનાં પાંચ વર્ષમાં ૯૩ લાખ રતલ જેટલું સૂતર દર વર્ષે હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર જતું. ૧૮૩૮ માં તે વધીને ૪ કરોડ ૮૩ લાખ રતલ થયું હતું.’

‘શું ત્યારે બ્રિટિશ માલે દેશીમાલને તો મારી હાલ્યો કહેવાય ને ?’

‘હાસ્તો-ધણોખરો.’

‘ક્યારથી ?’

‘મુખ્યત્વે ૧૮૧૪ થી.’

(પણ આટલાથી પ્રશ્ન પૂછનારની તૃપ્તિ થઈ નહિ, એટલે વધારે પ્રશ્ન પૂછાયોઃ)

‘શું બ્રિટિશ માલ હિંદના માલને બદલે એટલે અંશે દાખલ થઈ ગયો કહેવાય ખરો, કે હિંદુસ્તાનને હવે કાપડ માટે બ્રિટિશ વેપારી પર આધાર રાખ્યા વિના છૂટકો જ ન રહે ?’

‘હા, મને એમ લાગે છે.’

‘વાર, ત્યારે જેટલો માલ બનતો અટક્યો તેને લીધે પ્રમાણમાં કાચો માલ ઉત્પન્ન થતો વધ્યો ખરો ?’

‘વધ્યો તો જરૂર; પણ કેટલા પ્રમાણમાં તે નહિ કહી શકું.’

આમ મૃત શરીર ઉપર જ્યુરી બરીને તે ખરેખર મરેલું છે, ક્યાંકે જીવ તો રહી નથી ગયો, એની વધારેમાં વધારે ખાત્રી કરીને ઈંગ્લેંડે સંતોષ માન્યો !

પણ આપણા ઉદ્યોગોનો છેક જીવ ગયો ન હતો-જો કે હાથ-કંતામણી લગભગ નાબૂદ થયું હતું, તો પણ ૧૮૪૦ પછી સુંદર

કારીગરો જેટલું સૂતર ઉત્પન્ન થતું તેમાંથી, અને વિલાયતમાંથી આવતું તેમાંથી અનેક જાત અને ભાતનાં કાપડ વણતા. તેનો નાશ કરવાને માટે જેટલું એક પગલું ભરવાનું બાકી રહ્યું હતું તે પણ ભરાયું. તેનું વર્ણન મેજર કીથ આપી તેની નીતિ વિષે પણ પોતે જ રીકા કરે છે.

હિંદમાંથી આવતો માત્ર તો લેવાને ઇંગ્લંડ તૈયાર ન હતું, પણ હિંદની બનાવટની ખાસ ખાસ રીતો ઉપાડી લેતાં તેને શરમ ન આવી. મેજર કીથ સને ૧૮૯૮ માં પાયોનીઅરમાં લખેલા પોતાના લેખમાં કહે છે:—

“વેપાર કરવાની કુંચીઓ કાળજીથી સંભાળી રાખવામાં આવે છે તે સૌને ખબર છે. મેસર્સ ડાલ્ટનના પૉટરી વર્ક્સમાં તમે જાઓ તો તમને મીઠા મીઠા શબ્દો બોલી કાંઈ બતાવ્યા વિના વિદાય કરવામાં આવશે; પણ બિચારા હિંદી કારીગરને પોતાની રૂ સાફ કરવાની, ધોવાની તેમજ રંગવાની કુંચી માન્ચેસ્ટરને બતાવવાની બળાતકારે ફરજ પાડવામાં આવી હતી. ઇન્ડિયા હાઉસ ખાતા તરફથી એક કિંમતી પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું હતું, અને તે મારફત હિંદુસ્તાનનાં ગરીબો પાસેથી કરોડો રૂપીઆની માન્ચેસ્ટરને પેસ્વી કરી આપવામાં આવી હતી. એની નકલો વેપારી સંસ્થાઓને મફત વહેંચવામાં આવી હતી અને તેની કિંમત હિંદી રૂપતને આપવી પડી હતી. આ અર્થશાસ્ત્ર કહેવાતું હોય તો બલે, પણ એ લાગે છે તો કંઈક બળતું જ.”

આ ઉતારો બતાવે છે કે એક બાળુથી હિંદી માલને પોતાને ત્યાં આવતો અટકાવી બીજી બાળુએથી હિંદી કારીગરોની રીતો ચોરીને વિલાયતમાં તેનું કેવું અનુકરણ કરવામાં આવતું હતું.

૧૮૪૦ પછી જે બન્યું તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર

નથી. હિન્દુસ્તાનમાં મીલો ઉત્પન્ન થઈ, તેને પણ હરીફાઈમાં ઉતરવા ન દેવાના બધા પ્રયત્નો આજ સુધી ચાલુ જ રહ્યા છે. પણ મીલોથી ગરીબ વર્ગોની જે તારાણ થઈ છે તેનો ઉદ્ધાર નથી થયો. અહીં વ્યાપારી રાજનીતિ સિવાયની બીજી રક્તશોષક રીતોનું વર્ણન કરવું અપ્રસ્તુત છે. પણ લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ વાપરેલું રૂપક વાપરીને એટલું જ અહીં કહીશ કે બ્રિટિશ રાજકારભારીઓએ હિન્દુસ્તાનના શરીરમાં કાઈ જગાએ નુસ્તર મારવાનું બાકી નથી રાખ્યું, કે રખેને કાઈ લોહીઆળ ભાગ રહી નય !

ઈશ્વરની કૃપા છે કે આજને અમૃત યોધડીએ આ મૃત્યુપ્રાય દેશને સજીવન થવાની આશાનું કિરણ હાથ લાગ્યું છે. જે પાપમાં પોતે પણ અણમને ભાગ લીધો છે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હિન્દુસ્તાન આજે એકપગે તૈયાર થયું છે. હિન્દુસ્તાન એટલો જ નિશ્ચય કરીને બેઠું છે કે પોતાનાં તેમજ પારકાનાં પાપો ધોવા માટે પોતે પોતાનું કાપડ ઉત્પન્ન કરવું અને પહેરવું. પણ ચોર શાહુકારને જે તેમ આ પ્રાયશ્ચિત્તના કાર્યને પણ ઈંગ્લંડને સમ્મરૂપ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. દારૂડીઓ દારૂ પીતો બંધ થાય એટલે બિચારા દારૂવાળાને સગ્ન જ થાય છે તો ! અને વેશ્યાની વેશ્યાબાજી બંધ કરે એટલે વેશ્યાના ધંધાને ભારે નુકસાન પહોંચે છે !

એટલે આખરે આપણે લેખને મથાળે ટાંકેલા ઉદ્દગારોમાંના છેલ્લા ઉદ્દગારો ઉપર આવીએ. મિ. ડ્રૉકલહસ્ટે પૂછ્યું હતું કે ‘ શું ત્યારે આ દેશમાં માલ ઉત્પન્ન થતો અટકી નય તો અહીંના લોકો પાછા ખેતી કરવાનો ધંધો લઈ શકે એવા સંજોગો છે ? ’ ન હોય. પણ પોતે ઉત્પન્ન કરેલી અસ્વાભાવિક સ્થિતિનું જ એ પરિણામ છે. ઈંગ્લંડે જાણીબૂજીને કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઈંગ્લંડે કરવું જ પડશે. રાજખુશાથી નહિ કરે તો પરાણે કરવું પડશે.

પણ ઈંગ્લંડને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે કે ન પડે. આપણે આ

ઘડીએ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીએ તો આપણો આરો નથી. ખરું છે કે આપણામાંના ઘણાખરા પરદેશી માલ વાપરવાની કુટેવમાં રૂખ્યા છે. ઘણા વેપારી પરદેશી માલના વેપારમાં રૂએલા છે. એક વેપારી ગૃહસ્થ—જેઓ પરદેશી માલના બારે પોપિંદા છે—તે ગાંધીજીની પાસે આવ્યા હતા, અને કહેતા હતા કે જે યુરોપીઅન વેપારીઓની સાથે સો સો વર્ષ વેપાર કર્યો તેમને નિમકલરામ કેમ થવાય? આ મનોદશા જ્યાં સુધી આપણામાં રહેલી છે ત્યાં સુધી દેશનો વ્યાધિ અસાધ્ય છે એમ સમજવું. આપણને સેંકડો વર્ષો થયાં જે જેની ગોળી આરીકમાં આરીક પ્રમાણમાં મળ્યાં કાઢી છે તેને લીધે આપણી વિવેકશક્તિ પાણુ ખેર મારી ગઈ છે, અને તેને લીધે એ ઝેર પીવાનું છોડવું એને આપણે નિમકલરામી સમજીએ છીએ! ૮૦ વર્ષ કિપર અનેલા ઇતિહાસને આપણે ન ભૂલી ગયા હોઈએ, એ ઇતિહાસનું મનન કરીને આપણે મનુષ્યત્વમાં પાછો આવવાનો દાવો રાખતા! હોઈએ તો પરદેશી કાપડની વપરાશથી અને વેપારથી આપણે સ્વદેશ તંતડે કેટલી નિમકલરામી કરી રહ્યા છીએ, કેટલો આત્મધાત કરી રહ્યા છીએ, તે સમજીએ.

અમારાં પુસ્તકો નીચેને ઠેકાણેથી પણ મળી શકશે.

- ૧ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, બુકસેલર
કાલ્યાણદેવીરોડ-મુંબાઈ
 - ૨ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ
ટ્રામ વર્કસન-પાયખોની, મુંબાઈ નં. ૩
 - ૩ શુભા સમિતિ
લીમડાચોક-સુરત.
 - ૪ ટી. કે. દક્ષર, બુકસેલર
ગોડીયા બજાર-કરાંચી (સીધ)
 - ૫ ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર
રાજકોટ પરા (કાડીયાવાડ)
-

